

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Центр заочного та дистанційного навчання

Кафедра психології

**Кваліфікаційна робота -
магістерський дослідницький проект**

053 «Психологія»

на тему:

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ АГРЕСІЇ

Виконала: здобувач 2 курсу, 1 групи
галузь знань: 05 «Соціальні та поведінкові
науки», спеціальність 053 «Психологія»

Касько Віолетта Володимирівна

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент
Татьянчиков Андрій Олександрович

Рецензент: кандидат психологічних наук, доцент
Джежик Ольга Володимирівна

Одеса, 2024 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ АГРЕСІЇ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ	15
1.1. Етапи організації та проведення емпіричного дослідження психологічних детермінант агресії у студентів	15
1.2. Методи вивчення психологічних детермінант агресії	21
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИКО-АНАЛІТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ АГРЕСІЇ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ	26
2.1. Аналіз результатів дослідження психологічних детермінант агресії у студентів	26
2.2. Способи подолання та профілактики психологічних детермінант агресії у студентів	37
ВИСНОВКИ.....	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	45
ДОДАТКИ	49

ВСТУП

Актуальність теми. Історія людства свідчить про те, що агресивна поведінка є невід'ємною частиною життя окремої людини та суспільства загалом. Крім цього, агресія також має потужну привабливу силу і заразливість для оточуючих. Більшість людей, відкидаючи агресію на словах, досить широко використовують її у повсякденному житті.

В сучасному світі у зв'язку з ускладненням соціального життя, зростанням конкуренції, адаптаційними проблемами, розширенням інформаційного поля, агресивна поведінка зустрічається дедалі частіше. Військові дії на території України, зниження рівня життя, безробіття, необхідність швидких перебудов з одного стилю життя на інший негативно позначаються на особистості, як у соціальному, так і в психологічному плані.

У психології під агресією найчастіше розуміється поведінка, коли людина домагається своїх цілей, не звертаючи уваги на інтереси оточуючих, а найчастіше грубим чином зневажає їх. Зрозуміло, така поведінка небезпечна для психічного, соціального та фізичного благополуччя людей. Також, агресивна поведінка часто визначається як зневага соціальними нормами і викликає їх порушення. Або, іншими словами, агресія – це стиль поведінки, спрямований на завдання іншій людині психологічної чи фізичної шкоди. Іноді за агресію приймають занадто завзяте відстоювання власної думки чи прагнення незалежності.

На жаль, у сучасному суспільстві побутовий прояв агресивної поведінки, у тому числі в дуже небезпечних формах, трапляється все частіше. При цьому, причини виникнення відхилень та патологій, що виявляються в агресивній поведінці, застосування насильства важко пояснити однозначно. Неможливо зрозуміти ірраціональний тваринний інстинкт.

Все вищевикладене свідчить про те, що правильне розуміння всього комплексу психологічних детермінант агресії сьогодні є дуже актуальною та важливою проблемою, яка вимагає грамотного та глибокого психологічного підходу до її вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні напрацьований достатньо великий арсенал теоретичних уявлень про агресивну поведінку особистості та її детермінанти. Як правило, в кожному з них представлені певні аспекти проблеми агресії, причин її виникнення.

Так, загальні аспекти агресивної поведінки людини, її сутності та витоків викладені в наукових працях І. В. Астремської [2], Л. Берковіца [4], Н. В. Гребінь [5], О. Г. Коломієць [13], О. Л. Кононко [14], О. П. Макарової [21], О. Є. Мойсеєвої [23], В. В. Огоренко [27], Т. І. Острянка [28], Л. В. Самарай [33], Т. М. Сафоновой [34], В. І. Строгого [37], В. І. Тимошенко [38], І. М. Хоржевської [39], О. В. Щербатюк [43], М. О. Ярмольчик [45] та інших дослідників.

В свою чергу, безпосередньо детермінанти агресії, в тому числі на різних вікових етапах особистості, досліджували такі вчені, як Ю. С. Андрєєв [1], С. В. Березка [3], Н. А. Грицай [6], М. Ф. Денисова [7], Д. І. Іщенко [9], Т. С. Карпінська [10], В. О. Кравченко [15], Т. Є. Кукурудза [16], І. В. Мелетенко [22], О. Є. Мойсеєва [24], Є. Муха-Шаєк [25], Н. М. Пінегіна [31], Л. М. Руденко [32], О. М. Цільмак [40; 41], М. В. Шустікова [42], О. В. Яковлева [44], Н. В. Яськова [46].

Слід відзначити, що агресивна поведінка, як і багато інших психічних явищ, не виникає спонтанно. Багато вчених, які працюють у цій галузі, концентрували свою увагу на знаходженні її психологічних детермінант. При цьому, у різних концепціях можна знайти найрізноманітнішу палітру думок щодо цього питання.

Так, З. Фрейд детермінантом агресивної поведінки бачив енергію, що безперервно накопичується, яка виникає через взаємодію двох основних інстинктів і вивільняється в результаті зовнішніх ситуацій. К. Лоренц пропонував схожий погляд, говорячи про необхідну накопичену кількість агресивної енергії та стимулу із зовнішнього світу, що провокує її. У теорії фрустрації агресії ключовим моментом виникнення агресивної поведінки є фрустрація – стан незадоволення та неотримання бажаної мети. У теоретичних напрямках, висунутих пізніше, до фрустрації додавалися емоції, які відчуває людина, певні посылки до агресії тощо [31, с. 93].

Представник індивідуальної психології А. Адлер першочергово постулював

існування агресивного мотиву та визнавав агресивність невід'ємною якістю психічного життя людини. Виникнення агресивного мотиву обумовлене труднощами у задоволенні органічних потреб. На думку автора, агресивний мотив реалізується шляхом створення жорстоких образів у мистецтві та фантазіях, у виборі професії, в політиці, в благодійності, альтруїзмі та саможертвності. Згодом А. Адлер переглянув свою теорію, віддавши домінуючу позицію не агресивному мотиву, а прагненню до досконалості. Автор увів нове поняття – почуття неповноцінності, що долається за рахунок виникнення та підкріплення почуття досконалості. Разом з тим, вчений наполягав на тому, що агресивність як базовий потяг необхідно розглядати в контексті соціального інтересу. Якщо мета досконалості включає соціальний інтерес, розвиток та поведінка особистості мають конструктивний характер. Якщо не включає – формується невроз, а поведінка набуває ворожого забарвлення [15, с. 274].

Відомий науковець Л. Берковіц у своїй книзі «Агресія: причини, наслідки та контроль» [4] в рамках вивчення детермінант даного явища, розглядає дві основні концепції виникнення агресивної поведінки. Згідно з першою, напад та інші відповідні дії здійснюються більш-менш імпульсивно. В цьому випадку детермінантою агресивної поведінки виступає якась зовнішня подія, що приводить людину в особливий емоційний стан. Агресивні дії відбуваються без будь-якого розрахунку, без обмірковування плюсів і мінусів, власних вигод та небажаних наслідків. У цей момент людина перебуває у стані емоційного збудження. Агресія проявляється спонтанно, детермінантами є не внутрішні цілі людини, а об'єкти навколишнього світу. Згідно з другою концепцією, агресивна поведінка – це розрахована дія і відбувається в очікуванні отримання певних вигод. Цілі, якими може керуватися людина, абсолютно різноманітні. Це може бути бажання влади та домінування, тоді головна мета – затвердити у відносинах із жертвою власні домінуючі позиції. В цих випадках найпоширенішим є напад найсильніших членів суспільства на найслабших і незахищених. Також можливе зацікавлення тим, що про людину думають інші. Тоді головною метою може бути відновлення чи підтримання своєї репутації. Так чи інакше, детермінантою в

цього випадку є не зовнішні ситуації, а внутрішня мотиваційна сфера людини.

Українська вчена О. Л. Кононко, дослідивши причини виникнення агресії відзначає, що основними психологічними детермінантами агресивної поведінки є: нестача любові значущих осіб, передусім батьків; прагнення людини до автономії, незалежності; невміння особистості правильно поводитися в конфліктній ситуації, застосування агресивності як захисної реакції; дисгармонійний розвиток внутрішнього світу, несформованість адекватної самооцінки, «Я-концепції»; труднощі в спілкуванні з оточуючими; невміння домагатися високих результатів діяльності; втома, перенапруження, погане самопочуття [14, с. 81-82].

В свою чергу І. В. Мелетенко стверджує, що психологічні детермінанти агресії можуть бути різними, наприклад: вроджені передумови для так званої нервозності й спадкова схильність до певного типу нервової системи, що характеризується нестійкістю, легкою збудливістю; відсутність умов для активної діяльності, перевтома, хронічна втома; будь-які стресові чинники; захворювання; нездоровий психологічний клімат у сім'ї [22, с. 78].

Інший науковець Д. І. Іщенко до психологічних детермінант агресивної поведінки відносить: індивідуально-психологічні та біологічно-генетичні особливості особистості, специфіку сімейного виховання, вплив субкультур на особистість, роль засобів масової інформації тощо. Також він підкреслює, що агресія може бути детермінована фрустрацією, не як повною, а як відносною депривацією, тобто, коли одна людина може бачити, що хтось живе краще, більш забезпечено, ніж інша [9, с. 56].

Вчені І. В. Астремська та Ю. Г. Жайворонок стверджують, що існують певні детермінанти, що впливають на виникнення, характер, способи та прояви агресивності. До цих детермінант вони відносять: вік, стать, освіту, расово-етнічну приналежність, професію, психофізіологічні параметри, соціальні та соціокультурні аспекти [2, с. 113].

В свою чергу, науковці В. В. Огоренко, Р. М. Тимофєєв, А. В. Шорніков відзначають, що ймовірність появи агресивної поведінки залежить від таких детермінант, як:

1) рівень фізіологічного збудження (чим вище рівень емоційного збудження – тим більш вірогідною є агресія) та/або хибна атрибуція цього збудження (якщо причиною психічного збудження вважається інша особа, то ймовірність агресивної поведінки збільшується, та навпаки);

2) негативне або позитивне підкріплення агресивної поведінки в минулому (якщо агресія призводила до розв'язання проблеми та задоволення потреб, то ризик агресивної поведінки збільшується);

3) стан фрустрації або аверсивні подразники (біль, шум, тютюновий дим тощо) та домінування емоції гніву, але не страху внаслідок цього (гнів збільшує ймовірність агресивної поведінки, поява страху зменшує таку ймовірність) [27, с. 49].

Професор В. І. Тимошенко до базової психологічної детермінанти агресивної поведінки відносить фрустрацію. Науковець відзначає, що фрустрація виникає як наслідок розходження між рівнем запитів і реальними досягненнями людини. У результаті такого емоційного стану людина вдається до образ, фізичних нападів на особу, поведінка якої, на її думку, сприяла фрустрації. Чи стане фрустрація детермінантою агресивної поведінки, – це залежить від інтерпретації індивідом множини ситуаційних факторів. Фрустрація з найбільшою ймовірністю може викликати агресію, якщо вона досить інтенсивна, якщо фрустрація виявляється неочікуваною, сприймається як сваволя, або якщо вона когнітивно прив'язується до агресії [38, с. 58].

Цікавою є думка О. Г. Коломієця, який до важливої соціально-психологічної детермінанти агресивної поведінки відносить діяльність мас-медіа. Вчений стверджує, що демонстрація агресивної поведінки в матеріалах медіа може впливати на особистість різним чином: по-перше, спостереження різних видів агресії, підвищує ймовірність агресивних реакцій; по-друге, продемонстрована поведінка стає моделлю для її імітації в реальному житті. Особливого значення набуває той факт, що у медіаспоживачів, які неодноразово спостерігають зображувані в мас-медіа сцени насильства формується звикання, спрацьовують захисні механізми психіки, розвиваються функції уникнення подібної інформації,

її «забування» за механізмом витіснення. В результаті чого відбувається засвоєння нових форм агресивно-насиленої поведінки за механізмом соціального навчання [13, с. 253].

В свою чергу, Є. Муха-Шаск здійснивши соціологічну спробу з'ясування причин насильства та агресії, до основних соціально-психологічних детермінант агресивної поведінки відносить: занепад сімейних цінностей, розпад традиційних шлюбних відносин, негативний вплив ЗМІ, моральне розкладання шкільного середовища, поширення неповаги до громадському порядку, комерціалізація культури та освіти, а також сприйняття негативних форм поведінки із навколишнього оточення [25, с. 63].

Багато науковців акцентують свою увагу на психологічних детермінантах дитячої агресії. Так, українська вчена Н. В. Яськова виокремлює декілька детермінант агресивної поведінки відносно дитячого віку. На її думку, головними із них є: по-перше, це виражені емоційні порушення, що є наслідком різних проблем пренатального або натального періоду; по-друге, це взаємини у сім'ї та вплив сімейного виховання; по-третє, перегляд телебачення та надмірне захоплення комп'ютерними іграми, а також взаємини між однолітками та мікроклімат у колективі [46, с. 35].

Інші дослідники дитячої агресії Н. А. Грицай та Е. І. Мойсеєнко стверджують, що детермінанти агресивності можуть бути різними. По-перше, деякі соматичні захворювання або захворювання головного мозку, що сприяють виникненню агресивних якостей. По-друге, на виникнення агресивної поведінки впливають особливості сімейного виховання, характер спілкування та покарань. По-третє, великий та шкідливий вплив на психологічний стан особистості здійснює телебачення [6, с. 227-228].

Також слід відзначити думку Т. Є. Кукурудзи, яка до детермінант дитячої агресивності відносить: біологічні потреби; намагання дорослих виробляти загальноприйняті навички; обмеження прагнення дитини до самостійності, відкидання дорослим її ініціатив; приниження дитини, вияв суперництва, результат фрустрації, засвоєння еталонів агресивної поведінки в сім'ї [16, с. 77].

В свою чергу Т. С. Карпінська основними детермінантами агресивної поведінки у дітей називає: індивідуально-психологічні (високий рівень тривожності, прагнення домінувати серед однолітків, низький рівень сформованості самоконтролю, моральних уявлень); соціально-психологічні (низький рівень соціальної адаптації, неадекватний тип батьківського ставлення, а саме: авторитарна гіперсоціалізація, надмірна інфантилізація дитини батьками, нехтування батьками своєї дитини) [10, с. 86].

Психолог О. В. Яковлева серед детермінант, пов'язаних з проявами агресії у дітей виділяє такі: соціально-економічне та політичне становище сучасного суспільства; моральні норми поведінки, що задаються соціальними умовами; умови сімейного виховання; взаємодія з однолітками; характер і система виховання, які сприяють тому, що агресивні дії стають звичним засобом досягнення своїх потреб; вікові й індивідуальні особливості дітей; соматичне неблагополуччя, послаблене здоров'я, психічні захворювання; моделі агресивної поведінки в ЗМІ; фізичні умови середовища (висока концентрація людей у великих містах, неможливість залишитися на самоті та ін.) [44, с. 297].

З точки зору С. В. Березки, детермінантів, що обумовлюють появу агресивної поведінки дуже багато, і систематизувати їх досить складно. Даний автор розглядає детермінанти агресії в залежності від трьох підходів:

- 1) інстинктивного (агресія є вродженою і обумовлюється людським потягом до руйнації та смерті тобто агресивна поведінка є спадковою та залежить від генетики);
- 2) фрустраційного (детермінантою агресії завжди виступає фрустрація);
- 3) соціального (вирішальною детермінантою у формуванні агресивної поведінки є оточуюче середовище та соціальне навчіння) [3, с. 86].

Вчений В. І. Строгий стверджує, що агресивність як основа порушень поведінки є полімодальним утворенням в особистості, детермінованим численними біогенетичними і психогенетическими факторами і представлена в людині її індивідуально-типологічними, динамічними властивостями. До основних детермінант агресії вчений відносить: психологічні особливості

вікового розвитку; вікові непатологічні ситуаційно-особистісні реакції; особливості характеру; соціально-педагогічну занедбаність. На думку науковця, агресивний стиль поведінки детермінується тоді, коли в осіб відсутнє придушення зовнішнього або поведінкового аспекту агресії (слабкий самоконтроль) і нейтралізація внутрішнього або емоційного аспекту агресії (неконтрольований вираз імпульсів, велика кількість відкритих реакцій) [37, с. 343].

Вчена О. Є. Мойсеева в якості до базового психологічного детермінанта агресії відносить дефіцитарну мотивацію яка визначається браком або відсутністю певних бажаних предметів або станів. Вчена стверджує, що найчастіше агресивність виходить назовні тоді, коли людина не в змозі інтелектуально вирішити проблему, що виникла перед нею і, замість того, щоб обійти або якимось чином подолати перешкоду на шляху, в сліпій люті прагне її просто зруйнувати [24, с. 467].

В іншому своєму дослідженні О. Є. Мойсеева до головних психологічних детермінант, що сприяють виникненню агресивних реакцій відносить:

1) характеристики спрямованості та самосвідомості особистості (низький рівень сформованості моральних уявлень, неадекватні самооцінка й рівень домагань);

2) індивідуально-психологічні (емоційна нестабільність, високий рівень особистісної тривожності, низький рівень розвитку інтелекту, несформованість навичок самоконтролю поведінки та функцій прогнозування її наслідків);

3) соціально-психологічні (статус особистості в колективі, низький рівень соціальної адаптації, несприятливий емоційний мікроклімат у родині, характер і система виховання, вплив засобів масової інформації тощо) [23, с. 139-140].

Нестандартним підходом до вивчення причин агресії є підхід М. В. Шустікової, яка виокремлює генетичні та середовищні детермінанти агресивної поведінки. На її думку формування та рівень агресії залежить від активності генів, що визначають відповідь генетичних та медіаторних систем на середовищні стимули та змінюють свій транскрипційний статус під впливом розвитку дисбалансу в активності моноамінергічних систем внаслідок впливу

середовищних факторів [42, с. 113].

В свою чергу М. О. Ярмольчик висловлює думку, що психологічною детермінантою агресивної поведінки часто виступає психологічне навантаження, яке посилюється різноманітними стресовими тригерами. Прояви агресії в такій ситуації є нормальним явищем, однак вони провокують нервову нестабільність та конфлікти. Підвищена агресивність, спричинена зовнішніми детермінантами, може посилюватися за рахунок емоційної напруги, постійного страху за власне життя [45, с. 109].

Науковець О. В. Щербатюк, проаналізувавши зв'язок між проявами агресії у професійній діяльності та детермінантами, які впливають на її виникнення, переконана, що ймовірність агресивної поведінки підвищують такі детермінанти: синдром «професійного вигорання», екстернальний тип суб'єктивного контролю, незадоволеність роботою, низький рівень особистісної зрілості, низький самоконтроль, емоційна нестійкість, домінантність, схильність до переживання, почуття провини, низька самооцінка [43, с. 236].

Інший вчений Л. М. Руденко серед детермінант агресивної поведінки розглядає: біолого-психологічні (генетичні, гормональні, нейромедіаторні, нейроанатомічні, статеві), особистісно-психологічні (когнітивні, емоційні, вольові якості особистості, а також особливості її несвідомої сфери), соціально-психологічні фактори, у тому числі мікросоціальні (уживання батьками алкоголю, наркотиків, байдуже ставлення до виховання дитини, недостатній рівень її соціалізації, вплив асоціального середовища на особливості виховання й соціалізації тощо) й макросоціальні (соціальні, економічні, політичні, демографічні та інші процеси) [32, с. 233-234].

Вважаємо, що найвдаліше охарактеризувати психологічні детермінанти прояву агресії змогла проф. О. М. Цільмак [41; 40]. На її думку, психологічними детермінантами виникнення агресії є вплив відповідних провокуючих об'єктивних та суб'єктивних чинників і факторів, серед яких науковець виділяє:

1. Індивідуально-психологічні детермінанти: властиві особистості негативні риси характеру (негативізм, жадібність, жорстокість, хитрість, заздрісність,

інтелектуальна неповноцінність, слабка воля, емоційна нестійкість, ригідність, підозрілість тощо); деструкція особистості, патологія рис характеру; особистісні негативні установки (знецінення моральних, правових, естетичних й етичних норм, ексцентричні переконання (наприклад, параноїдальні ідеї) тощо), відсутність позитивних життєвих устремлінь і цілей; інтенсивний негативний настрій з невідреагованими емоціями (гніву, люті, образи, злості тощо).

2. Психофізіологічні детермінанти: перевага моторного рухового компонента над розумовим і сенсорним; невротичні реакції; перевага процесів збудження над процесами гальмування тощо; нездатність витримувати тривале емоційне напруження; нездатність до тривалого напруження сенсорних систем в умовах монотонії тощо.

3. Психофізичні детермінанти: важкі хронічні та соматичні захворювання; психічне й фізичне перевтомлення; черепно-мозкові травми (ушкодження визначених ділянок головного мозку (амігдали), вентромедіальних ядер гіпоталамуса) тощо.

4. Психолого-педагогічні детермінанти: психологічна некомпетентність особи; відсутність індивідуального підходу до особистості; неадекватність виховних заходів; байдужість, нетактовність, дратівливість по відношенню до особистості з боку її оточення; заниження оцінки діяльності та блокування особистісного зростання; відмова у своєчасній допомозі особистості та нерозуміння її емоційного стану; навчання агресивному поведінню; зловживання батьками покаранням, їхнє жорстоке ставлення тощо.

5. Соціально-психологічні детермінанти: несприятливі умови взаємодії особи зі своїм найближчим оточенням, у родині та у професійній діяльності; прагнення уникнути тиску обов'язків та вимог; образа на долю та конкретних людей; важкий емоційний клімат у родині (алкоголізація близьких, нерозуміння з боку інших, систематичні конфлікти тощо) [41, с. 40].

Отже, на основі проведеного теоретичного дослідження, можна стверджувати, що ймовірність появи агресивної поведінки залежить від цілого комплексу психологічних детермінант.

Мета і завдання дослідження. Мета кваліфікаційної роботи полягає у теоретичному та емпіричному дослідженні психологічних детермінант агресивної поведінки, наданні практичних рекомендацій щодо її подолання та профілактики.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити ряд завдань:

- 1) проаналізувати та узагальнити існуючі наукові відходи щодо трактування та класифікації психологічних детермінант агресії;
- 2) розробити методичний комплекс для вивчення психологічних детермінант агресивної поведінки;
- 3) провести емпіричне дослідження психологічних детермінант агресії на прикладі студентської молоді та здійснити аналіз отриманих результатів;
- 4) обґрунтувати способи подолання та профілактики агресивної поведінки.

Об'єктом дослідження в кваліфікаційній роботі виступає агресія як деструктивний психологічний феномен.

Предметом дослідження в кваліфікаційній роботі є комплекс психологічних детермінант агресії.

Методологічна база дослідження. Методологічний базис кваліфікаційної роботи складають загальні та спеціальні методи наукового пізнання. Так, для досягнення поставленої мети та вирішення дослідницьких завдань використано наступний комплекс наукових методів: теоретичні методи, а саме – аналіз наукової літератури, синтез, порівняння, систематизація та узагальнення отриманих знань; емпірико-статистичні методи – спостереження, бесіда, психолого-діагностичне тестування, статистичне групування даних, графічна та таблична інтерпретація результатів дослідження. До психодіагностичного інструментарію дослідження увійшли:

- 1) 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела (для виявлення показників, які можуть бути детермінантами агресії);
- 2) особистісний опитувальник Леогранта-Шмішека (для діагностики типу акцентуацій особистості, які можуть ставати детермінантами агресії);
- 3) методика вивчення схильності особистості до агресивної поведінки А. Басса та А. Дарки (для діагностики агресивних і несприятливих реакцій

особистості, форм агресивної поведінки).

Елементи наукової новизни. У роботі уточнено визначення агресії як поведінкового акту, детермінованого індивідуальними характеристиками особистості фізіологічної, психологічної та соціальної природи. Підтверджено, що індивідуальні психологічні детермінанти агресії мають стійкий та постійний характер. Виділено низку базових психологічних детермінант агресії: нестійкий емоційний репертуар, дратівливість, тривожність, ворожість, конфліктність, депресія, низький інтелект, неврівноваженість та інші. На основі отриманих даних сформульовано способи для студентів щодо подолання агресії.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати роботи можуть використовуватись у консультативній практиці психологів, що займаються професійною діяльністю в освітніх установах, а також для психолого-педагогічного забезпечення при діагностиці проблем у студентських колективах. Результати, отримані під час теоретико-емпіричного дослідження, представляють в контексті викладання психологічних дисциплін. Авторські пропозиції та рекомендації можуть стати основою для розробки спеціальних курсів, при підготовці та проведенні лекційних та практичних занять з загальної психології, психології особистості та психологічних програм для студентів.

Публікації автора за темою дослідження. За матеріалами роботи автором були написані та опубліковані тези доповідей на тему «Детермінанти агресивної поведінки особистості».

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, які об'єднують чотири підрозділи, висновків, списку використаних джерел із 47 найменувань та 3 додатків. Загальний обсяг основного тексту роботи складає 45 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ АГРЕСІЇ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1. Етапи організації та проведення емпіричного дослідження психологічних детермінант агресії у студентів

Серед різних видів психологічних досліджень, які можна застосувати до вивчення психологічних детермінант агресії у студентів, найбільш доцільним є емпіричне описове дослідження. Це вид дослідження в психології, що базується на спостереженнях, вимірюваннях та зборі фактичних даних. Його мета – отримання об'єктивної і конкретної інформації про психічні процеси, поведінку та інші психологічні аспекти.

В загальному вигляді процес організації та проведення емпіричного дослідження психологічних детермінант агресії у студентів включав в себе:

1) постановку проблеми, а саме формулювання чіткої мети дослідження, пов'язаного із з'ясуванням психологічних детермінант агресії;

2) огляд літератури – проведення широкого аналізу літературних джерел з питань вивчення психологічних детермінант агресії, дослідження існуючих теорій та концепцій, пов'язаних із психологічними детермінантами агресії;

3) розробку гіпотези, тобто формулювання того, що необхідно перевірити у дослідженні психологічних детермінант агресії у студентів;

4) вибір методів дослідження (кількісні, якісні, експериментальні, спостереження, анкетування і т. д.), які будуть найбільш ефективними для виконання поставлених цілей;

5) розробку інструментарію дослідження – створення або вибір існуючих інструментів для збору даних (анкети, тести, опитувальники і т. д.);

6) формування вибірки – вибір необхідної кількості учасників для проведення дослідження психологічних детермінант агресії;

7) збір необхідних даних – процес збору даних у визначений спосіб,

забезпечуючи при цьому конфіденційність інформації та етичні стандарти;

8) аналіз отриманих даних – обробка даних з використанням відповідних статистичних методів;

9) інтерпретація результатів дослідження – формулювання висновків за результатами дослідження психологічних детермінант агресії, враховуючи їхню релевантність для вихідних гіпотез.

Також організація та проведення емпіричного дослідження психологічних детермінант агресії у студентському середовищі потребували дотримання ряду принципів, які допомагали забезпечити високу якість дослідження та достовірність його результатів. До таких принципів слід віднести:

1) етичність (дотримання етичних норм та стандартів у відношенні до учасників дослідження);

2) об'єктивність (забезпечення прозорості в зборі та аналізі даних, уникнення спотворень та впливу особистих поглядів дослідника);

3) репрезентативність вибірки (здатність вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності);

4) контроль зовнішніх впливів (мінімізація впливу зовнішніх факторів, які можуть впливати на результати дослідження);

5) системний підхід (забезпечення цілісності та достовірності результатів дослідження);

6) множинність методів (використання різних методів, наприклад, кількісні та якісні підходи, для отримання комплексного розуміння досліджуваного явища);

7) контроль за змінними (факторами), які можуть впливати на результати дослідження);

8) повторюваність (забезпечення можливості повторюваності дослідження іншими дослідниками для перевірки отриманих результатів).

В цілому емпіричне дослідження психологічних детермінант агресії у студентської молоді містило такі основні та послідовні частини:

1) підготовчий етап – розробка програми емпіричного дослідження, обґрунтування вибірки, вибір та розробка психодіагностичного інструментарію,

підготовка стимульного матеріалу тощо;

2) психодіагностичний етап – безпосереднє проведення емпіричного дослідження та добір необхідних емпіричних даних;

3) аналітичний етап – математико-статична обробка та інтерпретація отриманих даних.

Отже, перший, підготовчий етап емпіричного дослідження полягав у теоретичному узагальненні проблеми психологічних детермінант агресії у студентському середовищі, підборі психодіагностичного інструментарію, що спрямований на діагностику спектру психологічних детермінант агресії, визначенні репрезентативної вибірки. Розглянемо більш детально зміст підготовчого етапу емпіричного дослідження.

Так, на початку підготовчого дослідження, а саме на протязі березня-травня 2023 року, було здійснено пошук, систематизація та вивчення літературних джерел, а також проведений теоретичний аналіз проблеми психологічних детермінант агресивної поведінки на базі вітчизняної та зарубіжної психологічної літератури. У зв'язку з цим, підґрунтям для подальшого емпіричного дослідження психологічних детермінант агресії стали результати теоретичного аналізу зарубіжних та вітчизняних праць з теми дослідження. Саме викладені у вступу кваліфікаційної роботи здобутки теоретичного аналізу визначили напрями емпіричної частини, а також систему дослідницьких процедур, що спрямовані на діагностику психологічних детермінант агресивної поведінки у студентському середовищі.

Далі, а саме на протязі червня-серпня 2023 року, був здійснений вибір методів та конкретних психодіагностичних методик проведення емпіричного дослідження психологічних детермінант агресії у студентів. На даному етапі дослідження був обраний комплекс психодіагностичних методик, адекватних предмету, меті та завданням дослідження. У цей комплекс увійшли три відомі методики (16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела, особистісний опитувальник Леогранта-Шмішека та методика А. Басса та А. Дарки), що мають змогу діагностувати широкий спектр психологічних детермінант агресії у

студентів. Крім того, на цьому етапі підготовчого дослідження здійснювалася підготовка необхідних для емпіричного дослідження матеріалів, бланків, протоколів і т. д.

В кінці етапу підготовчого дослідження, а саме на протязі вересня 2023 року, була сформована вибірка із 50 студентів факультету психології, політології та соціології Національного університету «Одеська юридична академія».

Вважаємо, що розмір вибірки цілком достатній для досягнення поставленої мети роботи. На рис. 1.1 показана характеристика респондентів за статевою ознакою.

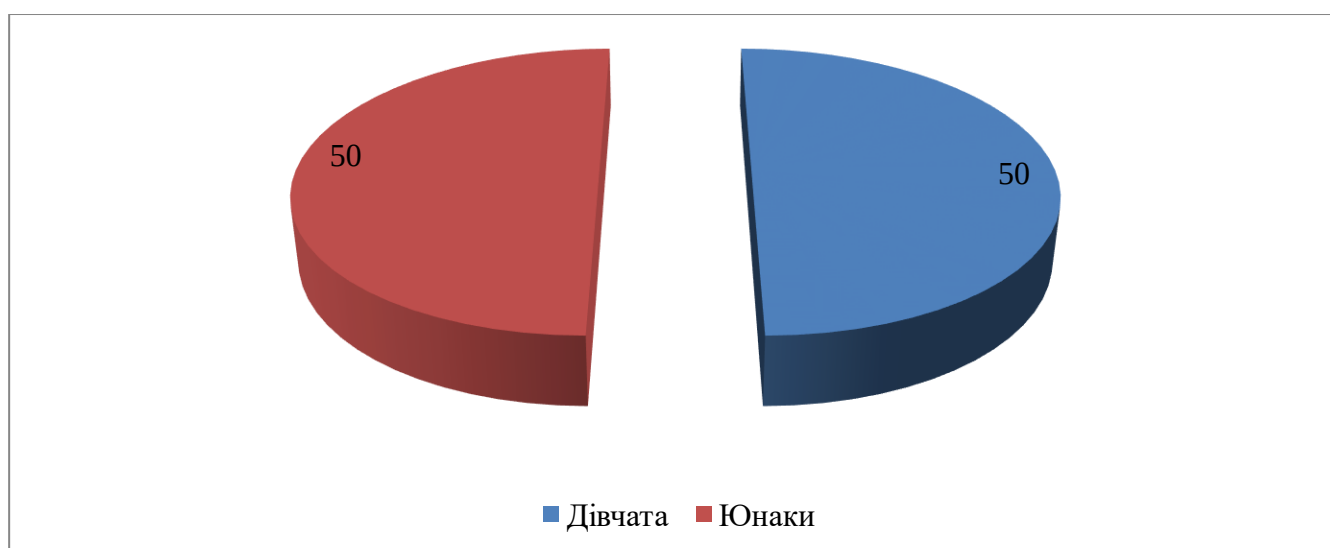

Рис. 1.1. Розподіл вибірки студентів за статтю, %

З наведених даних видно, що у дослідженні психологічних детермінант агресії у студентському середовищі взяло участь 25 юнаків та 25 дівчат. Такий розподіл вибірки обраний з метою порівняння детермінант агресивної поведінки у дівчат та юнаків у разі необхідності.

В свою чергу, на рис. 1.2 представлена вибірка респондентів за віковою ознакою. З наведених даних можна зробити висновок про те, що тільки 3 особи мають вік 18 років (6%), 9 респондентів – це студенти 19-річного віку (18%), 11 студентів перетнули межу 20 років (22%), при цьому переважна більшість респондентів має вік 21 рік (24%), 10 осіб (20%) мають вік 22 роки і 5 студентів (10%) – 23 роки.

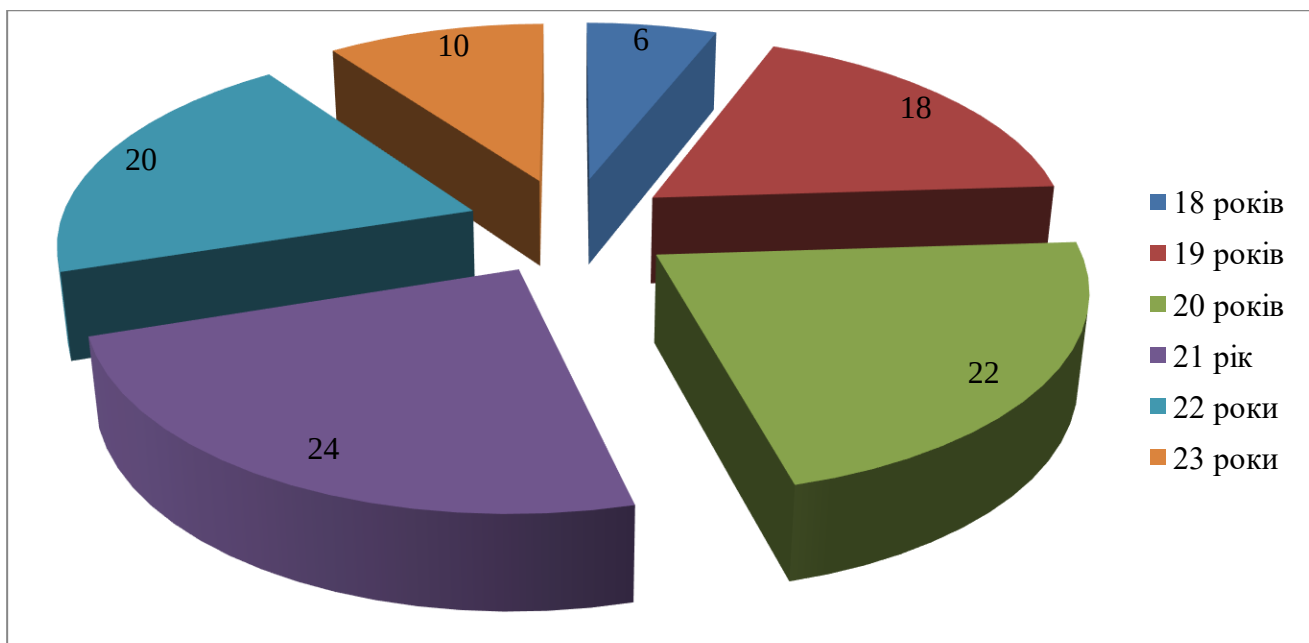

Рис. 1.2. Розподіл вибірки студентів за віком, %

Слід підкреслити, що репрезентативність вибірки, окрім загальної кількості задіяних у експерименті студентів, забезпечувалась тим, що:

- 1) респонденти навчались на факультеті психології, політології та соціології, тобто були знайомі з діагностичними методиками та мали базові психологічні знання;
- 2) обрані для дослідження студенти мають різне географічне місце проживання;
- 3) кожен студент має свій набір особистісних ознак, свій унікальний досвід життя та навчання;
- 4) респонденти є представниками як міського, так і сільського населення;
- 5) вибірка складалась як з представників жіночої, так і чоловічої статі.

Безпосередньо психодіагностичний етап дослідження психологічних детермінант агресії у студентському середовищі був проведений у жовтні 2023 року. На цьому етапі було проведено тестування респондентів, спрямоване на діагностику базових детермінант агресії у студентів. Тестування проводилося як шляхом безпосереднього опитування, так і через мережу Internet (за допомогою відправлення діагностичних опитувальників та отримання заповнених бланків через Viber, Telegram та електронної пошти).

Аналітичний етап дослідження детермінант агресії у студентів, на якому був здійснений аналіз отриманих результатів та проведена їх інтерпретація, проходив у листопаді 2023 року. На цьому етапі була здійснена обробка отриманих емпіричних даних, яка припускала застосування кількісних і якісних методів дослідження. При цьому широко використовувалися методи обробки даних засобами програми Microsoft Excel. Цей етап роботи був творчим і часто вимагав залучення даних інших теоретичних і емпіричних досліджень. Саме цей етап був найскладнішим, оскільки потребував наукової уяви і дослідницької культури, які за допомогою застосування низки методичних прийомів сприяли перетворенню даних емпіричних вимірів на значимі результати. Для належного розв'язання цієї задачі було здійснене співвідношення оцінки результатів по окремих діагностичних методиках вивчення детермінант агресії з оцінкою цілісного конструкту причин агресивної поведінки у студентів.

На етапі аналітичного дослідження були дотримані важливі правила, які сприяли аналізу та інтерпретації отриманих даних, а саме:

1) узагальнення усіх емпіричних даних, що характеризують стан респондентів під час проведення психодіагностичного обстеження, оскільки від цього стану багато в чому залежать процес і результати дослідження;

2) оцінка рівня мотивованості студентів в процесі дослідженні, наявність або відсутність їх зацікавленості;

3) аналіз усієї сукупності отриманих даних по кожній із діагностичних методик (розуміння інструкції, ставлення до завдання, спосіб виконання, помилки і можливість їх корекції, прояв емоційно-вольової сфери і т. п.);

4) зіставлення результатів всіх трьох діагностичних методик, внаслідок чого можна було виявити психологічні детермінанти агресії у кожного студента.

На останньому етапі роботи, беручи до уваги результати аналізу та інтерпретації результатів дослідження психологічних детермінант агресії у студентів, а також наукових джерел з цією проблемою, були розроблені конкретні рекомендації щодо подолання та профілактики основних причин та проявів агресії у студентів.

1.2. Методи вивчення психологічних детермінант агресії

Дослідження психологічних детермінант агресії можна здійснювати за допомогою різних методів, які допомагають розкрити причини та механізми агресивної поведінки. Слід відзначити, що в практиці психологічних досліджень для вивчення психологічних детермінант агресії часто використовують такі методи, як: експеримент в контрольованому середовищі (лабораторний або реальний); спостереження (структуроване та неструктуроване); анкетування та опитування; експертні оцінки за допомогою залучення експертів (психологів та інших фахівців); нейроімеджинг; психофізіологічні методи; клінічні спостереження; мета-аналіз тощо.

Однак, в даній роботі основними емпіричними методами вивчення психологічних детермінант агресії стали: спостереження, бесіда, анкетування, статистична обробка отриманих даних, а також графічна і таблична інтерпретація результатів дослідження.

Далі проведемо характеристику психодіагностичного інструментарію дослідження, а саме діагностичних методик вивчення психологічних детермінант агресії, які будуть застосовуватися в кваліфікаційній роботі.

Першою методикою є *16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела (16PF)*, який є одним з найбільш поширених анкетних методів оцінки індивідуально-психологічних особливостей людини як за кордоном, так і в Україні [12, с. 40-75]. Він розроблений під керівництвом Р. Б. Кеттела і призначений для опису широкої сфери індивідуально-особистісних відносин.

Методика 16PF включає наступну сукупність «полярних» факторів:

- 1) фактор А «товариськість – замкнутість»;
- 2) фактор В «розвинене мислення – обмежене мислення»;
- 3) фактор С «емоційна стійкість – емоційна нестійкість»;
- 4) фактор Е «домінантність – підпорядкування»;
- 5) фактор F «безтурботність – розважливість»;
- 6) фактор G «висока нормативність поведінки – низька нормативність»;

поведінки»;

- 7) фактор Н «сміливість – боязкість»;
- 8) фактор І «чутливість – жорсткість»;
- 9) фактор L «підозріливість – довірливість»;
- 10) фактор М «мрійливість – практичність»;
- 11) фактор N «дипломатичність – прямолінійність»;
- 12) фактор О «схильність до почуття провини – спокійна самовпевненість»;
- 13) фактор Q1 «радикалізм – консерватизм»;
- 14) фактор Q2 «самодостатність – соціабельність»;
- 15) фактор Q3 «високий самоконтроль – низький самоконтроль»;
- 16) фактор Q4 «напруженість – розслабленість».

В нашому випадку застосування особистісного опитувальника Р. Кеттела 16PF направлено на виявлення показників, які можуть виступати детермінантами агресії у студентської молоді. Методика 16PF буде використана з метою виявлення взаємозв'язку вихідних рис особистості з агресивною поведінкою людини.

Методика Р. Кеттела 16PF складається з 187 запитань, які передбачають надання відповіді із переліку запропонованих. Оброблення результатів проводиться у відповідності до ключа тесту. Текст опитувальника 16PF, ключ до нього, а також методика обробки та інтерпретації отриманих результатів представлені в *Додатку А*.

Другою діагностичною методикою, яка спрямована на виявлення типу акцентуацій особистості, які можуть ставати детермінантами агресії, є *особистісний опитувальник Леонгарда-Шмішека*.

Акцентуації характеру (від лат. *accentus* – наголос) – це «надмірно посилені індивідуальні риси характеру, крайній варіант норми; акцентуації при сприятливих умовах розвитку особистості можуть бути потенціалом для соціально позитивних досягнень, але при несприятливих умовах можуть набувати патологічного характеру і руйнувати структуру особистості» [18, с. 18].

Шмішек у своїй методиці розробив перелік питань, звернених до установок

та особливостей відносин людини до світу, до інших людей та до самого себе. Його характерологічний опитувальник складається із наступних 10 шкал – типів акцентуацій характеру:

- 1) гіпертимність;
- 2) зстрявання;
- 3) емотивність;
- 4) педантичність;
- 5) тривожність;
- 6) циклотимність;
- 7) демонстративність;
- 8) збудливість;
- 9) дистимічність;
- 10) екзальтованість.

Стандартна, найпоширеніша та яка використана в даній роботі, версія тесту Леонгарда-Шмішека складається із 88 питань. Текст особистісного опитувальника Шмішека-Леогранта, ключ до нього, методика обробки результатів, профіль особистісної акцентуації, а також інтерпретація типів акцентуацій характеру наведені в *Додатку Б*.

Домінуючий тип акцентуованого характеру особистості визначається за максимальною кількістю балів, що набере кожен досліджуваний за результатами тестування. При цьому за кількістю балів можна судити про ступінь розвиненості у людини різних акцентуаційованих рис характеру, які в свою чергу можуть виступати детермінантами агресивної поведінки.

Останньою діагностичною методикою є *методика вивчення схильності особистості до агресивної поведінки А. Басса та А. Дарки*. За допомогою даного методу є змога визначити можливі акцентуації характеру, виявити ознаки агресивної поведінки, визначити причини актуальної проблеми особистості. В нашому випадку ця діагностична методика призначена для виявлення агресивних і несприятливих реакцій особистості, а також форм агресивної поведінки у студентів.

Тест Басса-Дарки досліджує основні деструктивні тенденції, взаємини, негативні переживання, а також оцінки подій. За допомогою цієї методики можна кількісно оцінити різноманітні прояви агресивності в індивіда. А. Басс пропонував розрізняти два типи реакцій: ті, що проявляються зовні по відношенню до конкретних індивідуумів (цей тип він і називав «агресивністю»), а також реакцію, яка полягає у загальній недовірі людини у відношенні до оточуючих.

Класифікація проявів агресії американського психолога Арнольда Басса, є найбільш придатною для нашого дослідження. Автор розділив агресивні дії на кілька категорій: вербальні та фізичні, активні та пасивні, прямі та непрямі.

Методика А. Басса та А. Дарки дозволяє діагностувати такі типи реакцій:

- 1) фізична агресія, яка застосовується проти іншої особи з застосуванням фізичної сили;
- 2) непряма агресія – обхідний шлях, спрямований на іншу людину, або не спрямований ні на кого;
- 3) роздратування – готовність при найменшому збудженні проявити негативні почуття;
- 4) негативізм, який є опозиційною манерою поведінки, він може проявлятися по-різному: від пасивного опору до боротьби з існуючими законами та звичаями;
- 5) образа – мається на увазі злість чи ненависть до інших за реальні чи вигадані дії;
- 6) підозрілість, яка варіюється від обережності та недовіри до людей до переконання, що вони можуть завдати шкоди;
- 7) вербальна агресія (мовна) – вираження негативних почуттів у словесній формі (загрози, лайка) і так само у формі звуків (виск, крик);
- 8) вина – це можлива віра людини в те, що вона є поганою, а її вчинки злі, сюди входить докори совісті та каяття [20, с. 324].

В даній роботі використана повна методика діагностування показників і форм агресії Басса-Даркі (в адаптації А. К. Осницького), що складається з 75

тверджень [36, с. 14-19]. Текст опитувальника Басса-Даркі, ключ до нього, а також методика інтерпретації показників агресії представлені в *Додатку В*.

Слід відзначити, що методика Басса-Дарки для діагностики агресивної поведінки особистості проста: необхідно написати «так» біля тих тверджень, з якими респондент згоден, і «ні», які не відповідають його думці про себе. В опитувальник Басса-Дарки входить 75 тверджень. Ці питання сформульовані таким чином, що вони відносяться лише до однієї форми агресії. Підсумовуючи отримані в результаті дослідження відповіді, діагност визначає рівень різних типів проявів агресивності. На підставі цього оцінюється ступінь агресивності людини.

Важливо враховувати, що для виявлення психологічних детермінант агресії результати тесту Басса-Дарки слід інтерпретувати в сукупності з результатами вищенаведених діагностичних методик.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИКО-АНАЛІТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ АГРЕСІЇ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. Аналіз результатів дослідження психологічних детермінант агресії у студентів

На першому етапі проаналізуємо результати анкетування студентів за 16-факторним особистісним опитувальником Р. Кеттела (16PF). Застосування цієї методики було направлено для виявлення тих властивостей особистості, які можуть стати детермінантами агресії у студентській молоді. Слід відзначити, що а загальному вигляді оціночну шкалу методики 16PF можна звести до наступного вигляд: високі оцінки (від 8 до 10 стенів), середні оцінка (від 4 до 7 стенів) та низькі оцінки (від 1 до 3 стенів). Результати діагностики студентів за методикою 16PF представлені на рис. 2.1.

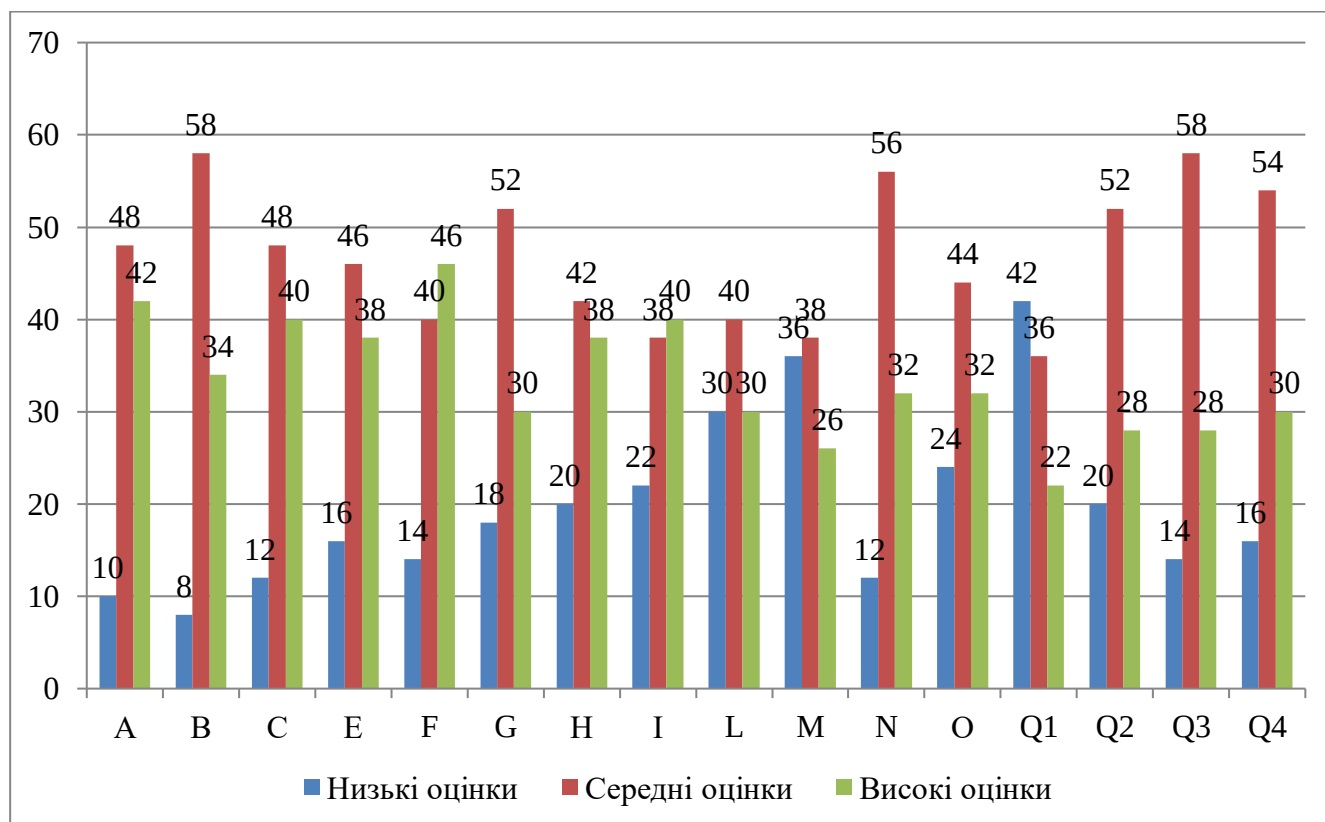

Рис. 2.1. Результати оцінювання студентів за 16-факторним опитувальником Р. Кеттела, %

В даній роботі нас будуть цікавити особистісні риси студентів, які мають крайні значення – нижнє або верхнє граничне вираження психологічних тенденцій особистості (в залежності від змісту кожного фактору). Середні оцінки ми розглядати не будемо. Це обумовлено тим, що найбільш «крайні» та найбільш яскраво виражені особистості риси (здебільшого негативного характеру) виступають причинами агресивної поведінки. Далі проаналізуємо отримані дані за кожним фактором 16PF.

За полюсом фактору А «замкнутість» низькі оцінки виявлені у 10% опитаних осіб. Можна стверджувати, що у 5 студентів такі риси замкнутості, як відокремленість, відчуженість, самотність, сухість, холодність, неупередженість, прихованість, байдужість, підозрілість, ригідність, упертість, тривожність, конфліктність, скептичність та критичність виступають детермінантами агресивної поведінки.

Дані за фактором В («обмежене мислення») свідчать про те, що 8% досліджуваних студентів (4 особи) мають низькі оцінки. Таких студентів можна охарактеризувати, як таких, що мають низький інтелект (низькі загальні розумові здібності), вони не можуть вирішувати абстрактні завдання, їх спектр інтелектуальних інтересів дуже вузький, вони повільно навчаються та погано устоюють матеріал, не можуть довести справу до кінця. Вказані особистісні риси, як окремо, так і в сукупності, можуть викликати агресивні прояви (в більшій мірі зі сторони оточуючих).

Результати дослідження показують, що за нижнім полюсом фактору С («емоційна нестійкість») емоційна сфера має нестійкий характер у 12% студентів (6 осіб). Ці студенти мають у наявності невротичні симптоми, вони надмірно турбуються про стан свого здоров'я, їх інтереси мінливі та нестійкі, вони легко засмучуються, схильні до суперечок та проблем, іпохондричні та тривожні. Саме ці риси можуть привести до виникнення агресії, тобто стати її детермінантами.

За фактором Е схильність до конформізму (підпорядкування) виявлена у 16% досліджуваної групи студентів (8 осіб). Ці студенти мають дуже м'який характер, вони покірні, залежні, сором'язливі, завжди беруть провину на себе.

Також їх легко вивести з рівноваги авторитетним керівництвом та владою. Вказані особистісні риси досить легко можуть стати детермінантами, як внутрішньої, так і зовнішньої агресії.

За фактором F низькі значення показників виявлені у 14% студентів (7 осіб). Такі студенти завжди стурбовані, песимістичні, тривожні, мовчазні, підозрілі, мляві, апатичні, ригідні. Ці особистісні прояви часто можуть бути причиною агресивної поведінки.

Низьку нормативність поведінки (мінусовий полюс фактору G) мають 18% опитаних студентів (9 осіб). Ці молоді люди несумлінні, безвідповідальні, легковажні, безпринципні, незрілі, непостійні, розхлябані, у них слабо виражене «Над-Я». Вказані риси можуть призвести до конфліктних ситуацій та стати детермінантами агресивної поведінки.

Отримані значення за фактором H свідчать про те, що 20% досліджуваних студентів (10 осіб) мають сильну боязкість (тректію). Ці студенти самотні, нерішучі, не впевнені у своїх силах, сором'язливі, озлоблені, роздратовані, обмежені, суворо дотримуються правил, швидко реагують на небезпеку, мають підвищену чутливість до загрози. Такі особистісні риси в деяких ситуаціях можуть стати тригерами агресії.

За фактором I підвищеною жорсткістю (харрією) характеризується 22% студентської молоді (11 осіб). Такі студенти товстошкірі, черстві, незалежні, несементальні, самовдоволені. Досить часто агресивно настроєні.

Слід відзначити, що велика група опитаних студентів, а саме 30% (15 осіб) мають високий рівень протенсії (фактор L). Ці студенти ревниві, внутрішньо напружені, заздрісні, зарозумілі, догматичні, підозрілі, затримують свою увагу на невдачах, вимагають від оточуючих нести відповідальність за помилки, дратівливі, егоцентричні, їх інтереси звернені на самого себе. Часто вони тирані. Вказані особистісні риси і виступають детермінантами агресивної поведінки.

За фактором M серед досліджуваної вибірки студентів 26% тобто 13 осіб мають завищений рівень мрійливості. Даний фактор не виступає прямим чинником агресивної поведінки, однак деякі його складові (заглибленість в себе,

капризність, неврівноваженість, безпорадність в практичних справах, наявність істеричних аномалій, безпричинна конфліктність) інколи можуть стати детермінантою агресивних проявів.

Результати аналізу свідчать про те, що 12% опитаних студентів (6 осіб) є надмірно прямолінійними (фактор N). Це проявляється в таких їх особистісних рисах, як наївність, простота, соціальна незграбність, нетактовність, підвищена емоційність. За деяких обставин вказані риси можуть виступити детермінантами агресивної поведінки.

Висока схильність до почуття провини (фактор O) спостерігається у 24% студентської молоді (12 осіб). Ці студенти відчувають боязнь, невпевненість, тривожність, стурбованість, депресивність, розгубленість. Часто у них спостерігається наявність страхів та поганих передчуттів. Все це прямими детермінантами внутрішньої агресії.

За фактором Q1 консерватизм характерний для 42% опитаних студентів (21 особи), а радикалізм – для 22% студентської молоді (11 осіб). Слід відзначити, що даний фактор прямим чином не виступає детермінантою агресії. Опосередковано для проявів агресії можуть призвести такі складові цього фактору, як скептицизм, відхилення необхідності проведення змін, підозрілість тощо).

Низькі значення за фактором Q2 (соціабельність) спостерігаються у 20% опитаних студентів (10 осіб). У цих студентів відсутня самостійність, вони залежні від групи, потребують постійної підтримки, безініціативні, нерішучі. В деяких ситуаціях вказані риси можуть стати детермінантами зовнішньої агресії.

За фактором Q3 низький самоконтроль виявлений у 14% студентів (7 осіб). У цих студентів слабка воля, їх діяльність неупорядкована та хаотична, вони розгублені, безладні, не вміють ефективно організувати свій час, внутрішньо конфліктні. Відповідно ці особистісні риси і є детермінантами агресії.

Високий рівень напруженості (фактор Q4) діагностований у 30% студентської молоді (16 осіб). Ці студенти часто занепокоєні, збуджені, стомлені, розбиті, емоційно неврівноважені, дратівливі, нетерплячі. Відповідно вказані складові цього фактору можуть виступати детермінантами агресивної поведінки.

На наступному етапі дослідження для діагностики типу акцентуацій особистості, які можуть ставати детермінантами агресії у студентів був використаний особистісний опитувальник Леогранта-Шмішека. На рис. 2.2 представлені результати аналізу отриманих даних за цією методикою.

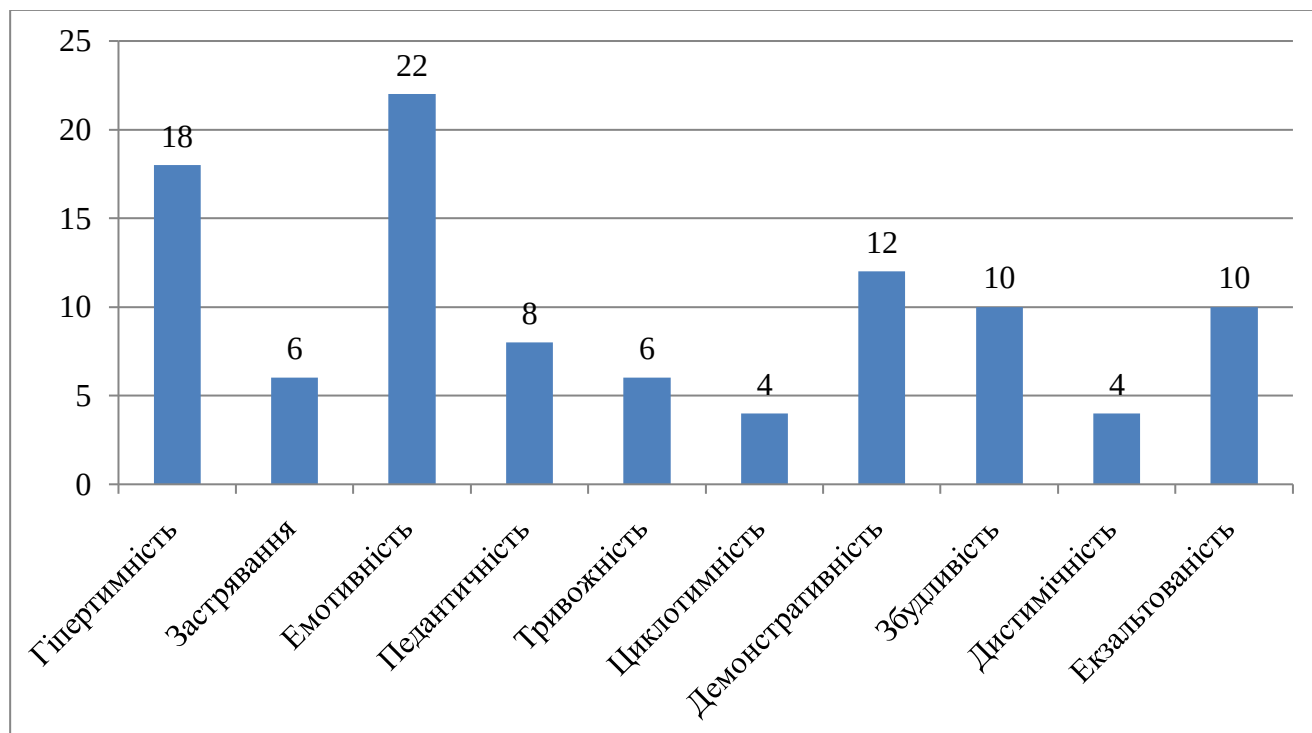

Рис. 2.2. Типи акцентуацій особистості у студентів згідно опитувальника Леогранта-Шмішека, %

На підставі отриманих даних можна зробити наступні висновки.

1. Гіпертимність найбільш яскраво виражена у 18% опитаних студентів (9 осіб). Для таких студентів характерні такі особистісні риси, як: підвищений настрій, оптимізм, рухливість, ініціативність, контактність, недисциплінованість, піддатливість впливу, схильність до пригод, романтизм, нетерплячість, домінування, лідерство, завищена самооцінка, невроз нав'язливих станів. Серед ознак гіпертимності детермінантами агресивної поведінки може бути тільки неадекватність поведінки, підвищена дратівливість та невротизм.

2. Така акцентуація характеру як «застřявання» характерна тільки для 6% опитаних студентів (3 особи). Ці студенти відрізняються такими рисами, як: педантичність, злопам'ятність, песимізм, неконтактність, занудство, почуття гніву, образливість, нав'язливість та одержимість ідеєю, надмірна спрямованість,

упертість, емоційна ригідність. Відповідно, можна стверджувати, що всі перелічені особистісні риси в різних ситуаціях можуть виступати детермінантами агресії. «Застраювачі» особи майже завжди агресивно настроєні.

3. Емотивність зустрічається у досить великій групі опитаних студентів (22% або 11 осіб). Характерні риси таких студентів: емоційна чутливість, тонка організована емоційна сфера, здатність відчувати та переживати, схильність до позитивних стосунків, гуманність, співчуття, вразливість, обов'язковість, самокритичність, несприйняття грубості та хамства, відчай, депресія. Слід підкреслити, що в даному випадку до особистих якостей таких осіб, які можуть стати причиною агресії, доцільно віднести надмірну чутливість, стан відчаю та депресії.

4. Педантичністю характеризуються всього 8% студентської вибірки (4 особи). Для таких студентів властиві: ригідність, інертність, важкість перемикавання, пунктуальність, акуратність, скрупульозність, сумлінність, дотримання правил, неквапливість, посидючість, зорієнтованість на високу якість результату, епілептоїдна психопатія. У осіб-педантів існує можливість прояву агресії за рахунок таких детермінант, як: надмірні претензії, дратівливість, злоба, негативізм.

5. У 3 опитаних студентів (6% вибірки) була діагностована тривожність. Характерні риси тривожних студентів: невпевненість, недооцінка себе, сором'язливість, низька контактність, применшення своїх здібностей, боязнь відповідальності, невміння подолати страх і тривогу, відчуття власної неповноцінності. Вказані особистісні риси опосередковано можуть стати детермінантами агресивної поведінки зі сторони оточуючих. Внаслідок своєї беззахисності тривожні студенти часто виступають мішенню для зовнішньої агресії.

6. Така ацентуйована риса характеру, як циклотимність спостерігається у 4% опитаних студентів (2 особи). Для цих студентів характерні різкі перепади настрою, говірливість, контактність, пригніченість, недоброзичливість, замкненість у собі, депресія, тривожність, втомлюваність, впадання у відчай,

спроба самогубства. Для таких осіб основними детермінатами агресії виступають тривожність, замкнутість та депресивність.

7. Демонстративність виявлена у 12% опитаних студентів (6 осіб). Ці студенти відрізняються підвищеною самооцінкою, істеричністю, егоцентризмом, прагненням бути в центрі уваги, фантазерством, прикиданням, артистизмом, лідерством, жагою визнання, схильністю до яскравості та екстравагантності, антисоціальною поведінкою, патологічною брехливістю. До таких осіб існує можливість прояву агресії з боку оточуючих за рахунок таких детермінант, як: істерія, схильність до інтриг та брехливість.

8. Збудливість була діагностована у 10% опитаних студентів (5 осіб). Для таких студентів характерні наступні риси: підвищена імпульсивність реактивності, дратівливість, запальність, ослаблення контролю за потягами та спонуканнями, епілептоїдна психопатія. Детермінантами агресії в даному випадку виступають конфліктність, емоційна збудженість та дратівливість.

9. Така акцентуація особистості як дистимічність спостерігається тільки у 4% опитаних студентів (2 осіб). Ці студенти відрізняються від інших за рахунок таких рис, як: схильність до розладів настрою, песимізм, похмурий погляд, стомлюваність, швидка виснажливість, самотність, слабкість вольових зусиль, занижена самооцінка, мовчазність. При цьому детермінантами агресії виступають швидка зміна настрою та замкнутість.

10. Екзальтованість яскраво виражена у 10% опитаних студентів (5 осіб). Екзальтовані студенти мають такі характерні риси такої особистості, як: схильність до афективної екзальтації, легкість переходу стану захоплення до стану печалі, висока контактність, балакучість, влюбливість, релігійний екстаз. Детермінантами агресії в цьому разі є схильність до суперечок та дратівливість.

Діагностика агресивних і несприятливих реакцій у студентів, форм їх агресивної поведінки була здійснена за допомогою методики вивчення схильності особистості до агресивної поведінки А. Басса та А. Дарки. На рис. 2.3 показано розподіл опитаних студентів за видами агресивних реакцій (які виражені найбільш максимально).

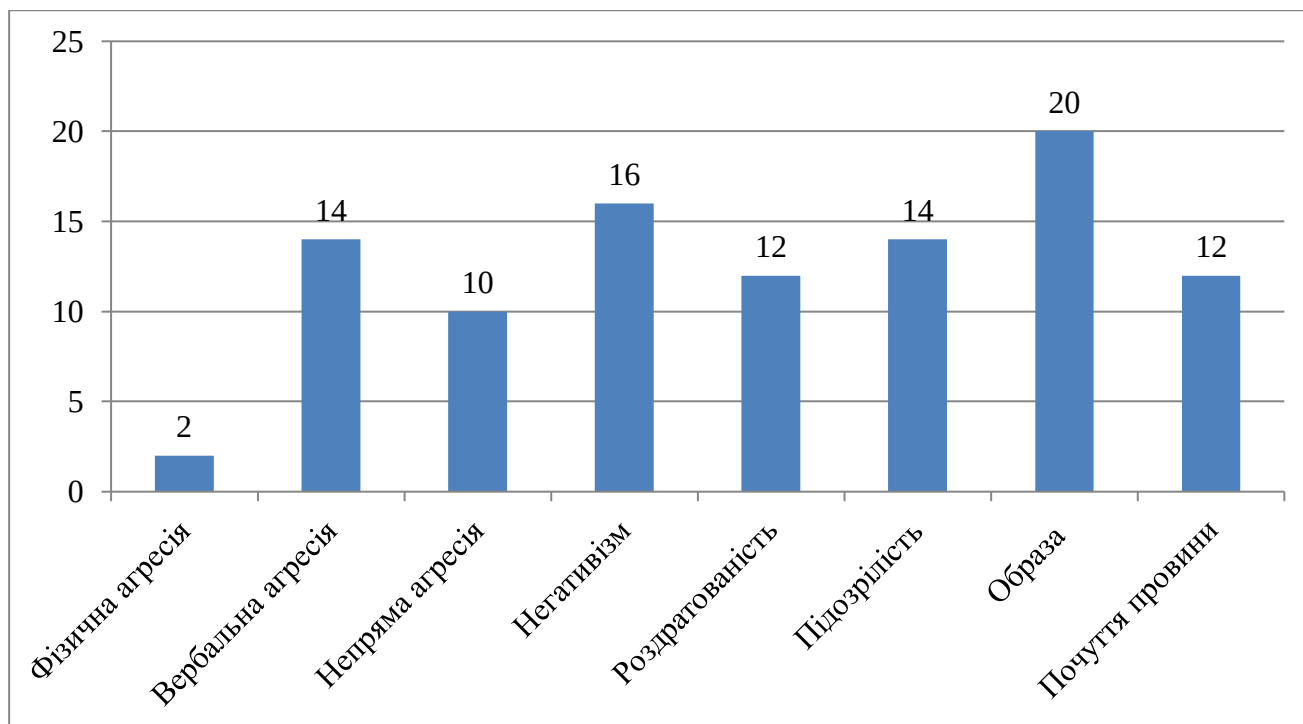

Рис. 2.3. Розподіл студентів за видами агресивних реакцій за методикою
А. Басса та А. Дарки, %

З наведених даних видно, що фізична агресія спостерігається тільки у 2% опитаних студентів (1 особа). Тобто цей студент з великою часткою ймовірності може використати фізичну силу проти іншої особи.

У 14% опитаних студентів (7 осіб) яскраво виражена вербальна агресія. Мається на увазі прояв негативних почуттів як через форму (крик, писк), так і через зміст словесних відповідей (прокльонів, погроз).

Непрямий (опосередкований) тип агресії характерний для 10% вибірки (5 осіб). Такі студенти можуть спрямовувати негативізм проти інших людей за допомогою пліток, поганих жартів та вибухів гніву.

Негативізм присутній у 16% опитаних студентів (8 осіб). Як форма агресивної реакції негативізм спрямований проти авторитету, вимог, правил, законів тощо.

У 12% опитаних студентів найчіткіше виражена реакції роздратованості (6 осіб). Такі студенти при найменшому збудженні можуть проявити запальність, різкість та грубість.

Підозрілість як форма агресивної реакції спостерігається у 14% опитаних

студентів (7 осіб). Ці студенти недовірливі, вони обережно ставляться до оточуючих людей, оскільки вважають, що ті можуть завдати їм шкоди.

Почуття образи діагностовано у 20% опитаних студентів (10 осіб). Така форма агресії часто проявляється шляхом заздрості, ненависті, гніву до оточуючих людей.

В свою чергу почуття провини характерне для 12% опитаних студентів (6 осіб). Такі студенти мають переконання, що вони є поганими людьми, застосовують негідні вчинки.

На рис. 4 представлені дані про структуру вибірки за рівнем прояву агресії студентів (усереднені показники фізичної, вербальної та невербальної агресії, а також негативізму).

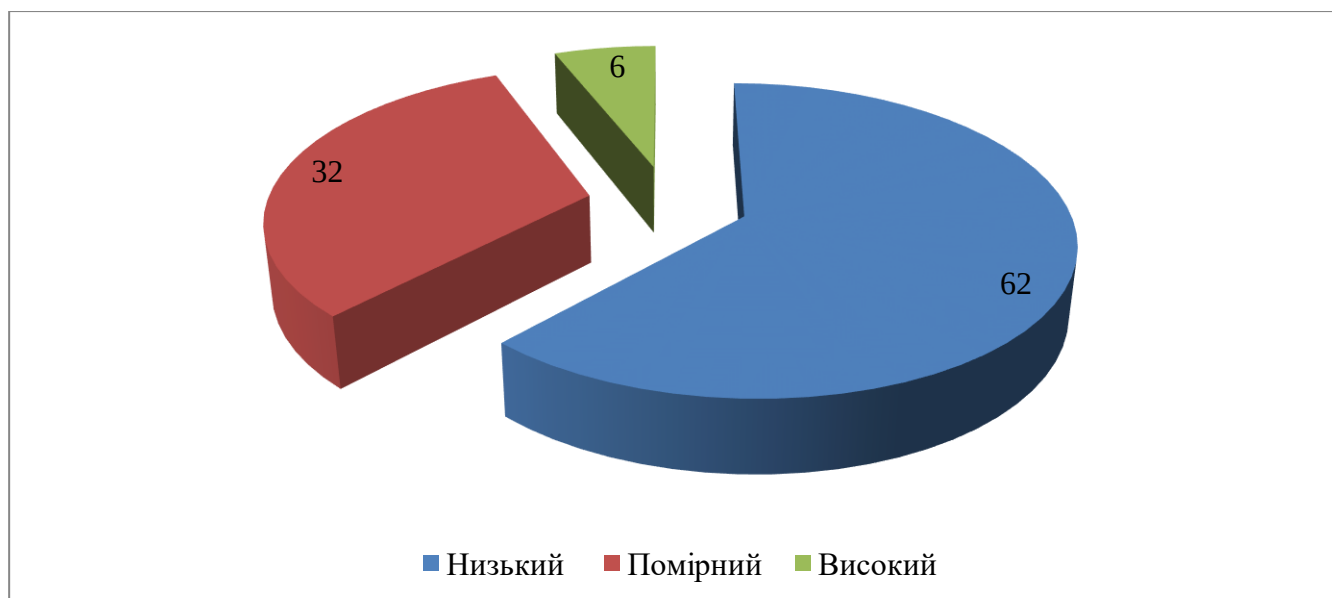

Рис. 2.4. Розподіл студентів за рівнями прояву агресії, %

Отже, в ході експерименту виявлено, що у більшості опитаних студентів 62% низький рівень агресії (31 особа). У 32% студентів (16 осіб) виявлено середній рівень прояву агресивних реакцій. Привертає увагу той факт, що в даній групі студентів спостерігається всього 6% осіб (3 особи) з високим рівнем агресії (індивідуальна риса, що характеризує наявність деструктивних тенденцій).

На рис. 2.5 показані дані про структуру вибірки за рівнем прояву ворожості студентів (усереднені результати за показниками підозрілості, роздратованості та образи).

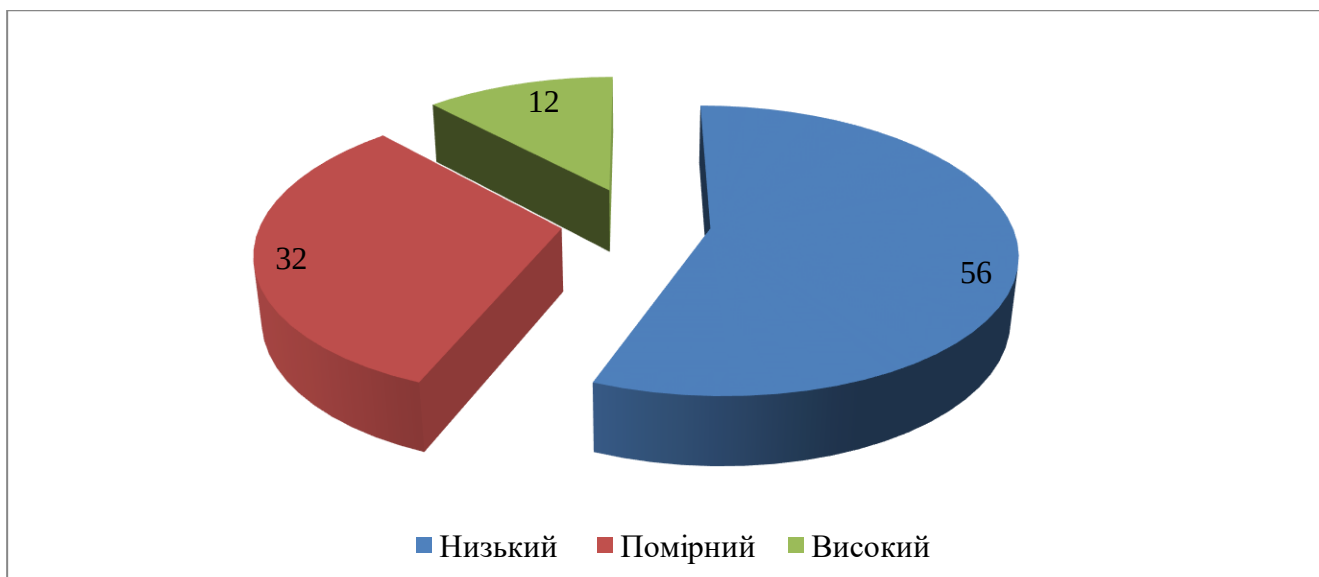

Рис. 2.5. Розподіл студентів за рівнями прояву ворожості, %

Отже, можна зробити висновок, що у 56% опитаної студентської молоді (28 осіб) існує низький рівень прояву ворожості. При цьому у 32% студентів (16 осіб) спостерігається нормальний рівень ворожості. Студентів з високим рівнем ворожості (індивідуальна риса, на основі якої розвиваються негативні почуття і негативні оцінки людей і подій) налічується 12% (6 осіб).

Далі проведемо кореляцію результатів анкетування студентів за всіма методиками з метою виявлення конкретних особистісних факторів, які викликають прояви агресивної поведінки у студентської молоді, за наступною схемою:

1) за методикою А. Басса та А. Дарки виокремимо дві групи студентів, які мають середній рівень агресії (таких респондентів 32%) та високий рівень агресії (таких респондентів 6%);

2) для кожної виокремленої групи студентів за особистісними опитувальниками Р. Кеттела (16PF) та Леогранта-Шмішека знайдемо детермінанти, які викликають агресивні прояви;

3) далі знайдемо спільні детермінанти агресії (виявлені як в опитувальнику Р. Кеттела, так й в опитувальнику Леогранта-Шмішека) – саме ці особистісні фактори й будуть вважатися ключовими детермінантними агресії у студентів.

Результати кореляції представлені в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Кореляція детермінант агресивної поведінки у студентів

Особистісний опитувальник Р. Кеттела (16PF)	Особистісний опитувальник Леогранта-Шмішека	Методика А. Басса та А. Дарки
Детермінанти агресії		Рівень агресії
Відокремленість, холодність, скептичність, критичність, байдужість, підозрілість, упертість, стурбованість, <i>песимізм</i> , незрілість, розхлябаність, напруженість, догматичність, <i>егоцентризм</i> , <i>дратівливість</i> , невірноваженість, <i>підвищена емоційність</i> , занепокоєність, збудженість, нетерплячість.	Неадекватність поведінки, <i>підвищена дратівливість</i> , <i>песимізм</i> , <i>емоційна чутливість</i> , дратівливість, негативізм, відчуття власної неповноцінності, пригніченість, втомлюваність, замкнутість, істеричність, <i>егоцентризм</i> , підвищена імпульсивність, запальність, стомлюваність, мовчазність, схильність до суперечок, печаль	Помірний (середній) рівень (32%)
Відчуженість, самотність, <i>тривожність</i> , <i>конфліктність</i> , низький інтелект, розбитість, <i>невротизм</i> , <i>депресивність</i> , ригідність, <i>озлобленість</i> , роздратованість, жорсткість.	<i>Невротизм</i> , почуття гніву, пригніченість, різкі перепади настрою, <i>депресія</i> , <i>злоба</i> , страх, <i>тривога</i> , <i>високий рівень конфліктності</i> , впадання у відчай, спроба самогубства	Високий рівень (6% респондентів)

Отже, можна зробити наступні висновки:

1. Середній рівень агресивності у 32% студентів детермінований такими ключовими факторами як: дратівливість, егоцентризм, емоційна чутливість та песимізм. В меншій мірі середній рівень агресивності студентської молоді студентів обумовлений такими детермінантами, як: байдужість, відокремленість, відчуття власної неповноцінності, втомлюваність, догматичність, замкнутість, занепокоєність, запальність, збудженість, істеричність, критичність, мовчазність, напруженість, неадекватність поведінки, невірноваженість, негативізм, незрілість, нетерплячість, печаль, підвищена імпульсивність, підозрілість, пригніченість, розхлябаність, скептичність, стомлюваність, стурбованість, схильність до суперечок, упертість та холодність.

2. Високий рівень агресивності у 6% студентів визваний такими ключовими детермінантами як: депресія, конфліктність, невротизм, озлобленість та тривожність. В меншій мірі високий рівень агресивності студентської молоді обумовлений такими особистісними проявами, як: відчуженість, впадання у

відчай, жорсткість, низький інтелект, почуття гніву, пригніченість, ригідність, різкі перепади настрою, розбитість, роздратованість, самотність, спроба самогубства та страх.

2.2. Способи подолання та профілактики психологічних детермінант агресії у студентів

Сьогодні проблема подолання та профілактики психологічних детермінант агресії у студентської молоді є однією з найважливіших проблем, адже саме агресивна поведінка лежить в основі різноманітних міжособистісних конфліктів, зростання насильства між соціальними групами, державами та цивілізаційними типами у глобальних масштабах.

В науковій літературі відзначається, що одним із найпоширеніших способів профілактики психологічних детермінант агресії є покарання, засноване на інстинктивістських моделях розуміння природи людської агресивності. Однак, дослідження останніх років звертають увагу на недостатню ефективність цього способу; отримані результати свідчать, що за певних обставин застосування покарання може сприяти навчанню тих поведінкових реакцій, проти яких воно, по суті, використовується. Можна сказати, що вплив його на людську агресивну поведінку вкрай неоднозначний та опосередкований низкою факторів. Наприклад, у лонгітюдних дослідженнях Л. Ерона було встановлено, що покарання сприяє зниженню агресії тільки у тих хлопчиків, які сильно ідентифікують себе зі своїми батьками. За відсутності такої ідентифікації воно, навпаки, стійко асоціюється з агресією [30, с. 76].

Вчений Л. Берковіц [4] пропонує метод подолання психологічних детермінант агресії у студентів через самосвідомість та самоконтроль. Завдяки усвідомленню своєї поведінки та фіксуванню агресивних імпульсів молода людина може придушувати ці імпульси. Цей метод випробуваний на серії дослідів Бартолом'ю Трокколі і результати підтвердилися. Метод цікавий і в деяких випадках ефективний, але складний у використанні, тому що для усвідомлення та

самоконтролю студентам необхідна внутрішня мотивація та високий рівень культури, що є внутрішнім та зовнішнім факторами, які впливають на використання цього методу.

Крім перерахованих вище методів подолання та профілактики психологічних детермінант агресії у студентів, вчені зверталися до пошуку принципово інших систем контролю. Досить популярними стали так звані когнітивні стратегії, і навіть спроби контролю у вигляді різноманітних фізіологічних маніпуляцій. «Когнітивні техніки» зводяться до наступного. Спровокована тим чи іншим способом, агресія може бути схильна до позитивної корекції за допомогою суттєвих змін у уявленнях потерпілого про мотиви поведінки агресора. Достатньо нападаючому забезпечити себе набором більш менш розумних виправдань і жертва виявить значно менший ступінь ворожості в можливому подальшому зіткненні. Однак, ця стратегія може виявитися ефективною в дуже обмеженому наборі ситуацій, і перш за все, коли початковий напад мав випадковий, ненавмисний характер або якщо він виконував суто інструментальну функцію. В іншому випадку будь-яке роз'яснення мотивів може лише посилити ситуацію, озлобити постраждалого і викликати в нього стійке бажання помститися за те, що трапилося.

На Заході паралельно з психологічними методами подолання психологічних детермінант агресії активно розробляються і фізіологічні методи усунення агресивної поведінки. Ці методи засновані на тому, що у людини і тварин є нервово-ендокринна система – специфічні фізіологічні субстрати, які, будучи активізованими, викликають ворожу, насильницьку поведінку. Виходячи з цього, можна усунути агресивну поведінку за допомогою хірургічного чи фармакологічного втручання. В. Марк та Ф. Ервін у роботі «Насильство і мозок» [47] наводять результати, які свідчать, що руйнування невеликих фокальних областей лімбічної системи призводить до усунення небезпечної поведінки у вбивць і гвалтівників. На даний момент методами фізіологічного контролю за агресивною поведінкою, що найчастіше застосовуються є: хірургічне втручання з подальшим ураженням або видаленням певних частин мозку; мозкова

електростимуляція; зміна гормонального балансу організму; фармакотерапія.

Однак, застосування методів фізіологічного контролю з метою подолання психологічних детермінант агресії може бути лише за медичними показаннями і у конкретних випадках, оскільки використання цих методів часто пов'язані з проявом агресії і насильства суспільства над особистістю. Наприклад, фармакологічний препарат може зменшити ворожі тенденції в одного індивіда і призвести драматично до зростання ступеня її проявів в іншого. Більше того, він може взагалі не вплинути на третього. Існує безліч фактів, що показують наявність різних видів та форм такої поведінки, кожен з яких інтегрується власною психофізіологічною системою та має відповідні нейрохімічні механізми. Тому передбачити, які ліки будуть універсально ефективними, надзвичайно важко. Особливо це стосується тих випадків, коли йдеться про інструментальну агресію, яка не супроводжується видимими емоційними переживаннями на кшталт гніву, дратівливості тощо. У кожному конкретному випадку необхідний, мабуть, індивідуальний підхід, що дозволяє раціонально використовувати лікарські препарати. Фізичні методи подолання психологічних детермінант агресії підходять лише тоді, коли особистість наагресивна, і немає можливості використовувати інші методи зниження агресії [30, с. 77].

Останнім часом дослідники шукають більш універсальні методи подолання психологічних детермінант агресії. Багато методів засновані на обліку принципів функціонування навчаючої поведінки, включаючи і вплив на внутрішні імпульси, що нейтралізує ворожість. Найбільш популярним є метод «несумісних відповідей». В основу методу покладено принцип психології, згідно з яким організм не здатний в той же час переживати два якісно протилежні емоційні стани або ж реагувати на ту саму ситуацію одночасно двома несумісними за своєю природою відповідями. Відповідно, якщо у людини викликати реакції чи емоції, несумісні з гнівом і агресією, це може бути способом подолання агресивної поведінки. Основна увага дослідників сконцентрована на трьох реакціях: емпатії (співпереживанні), гуморі та легкій еротичі. Ступінь емпатії, залежно від ситуації, людини, індивідуального морального розвитку, стану та

зовнішніх факторів різна. Дослідження довели, що больові сигнали від жертви можуть сприяти стримуванню наступної ворожості, але тільки в тому випадку, якщо потенційний агресор відчуває ті ж емоції. В інших випадках це може лише посилити вплив агресора.

Те, що гумор здатний розрядити найбільш емоційно напружені ситуації відомо всім. Ч. Мюллер та Е. Доннерштейн провели низку спеціальних лабораторних спостережень, які переконливо показали, що жарт, доброзичливий сміх тощо можуть скласти поряд з емпатією іншу категорію відповідей, несумісних із гнівом та агресією. В експериментах вони демонстрували одній групі піддослідних, які були налаштовані агресивним чином, розважальні фільми та комікси, а іншій – нейтральні зображення у вигляді пейзажів, меблів тощо. В результаті виявилось, що перші спрямовували слабші електричні сигнали в порівнянні з їхніми товаришами з другої групи.

Несумісним з агресією джерелом реакції є легке еротичне збудження, викликане погладженням, лоскотанням тощо. Ефекти, вироблені такими діями, можуть призвести до стримування агресивних актів, тоді як сильні сексуальні стимули сприяють зростанню фізичної агресії.

На всіх етапах розвитку особистості потрібна систематична робота з профілактики психологічних детермінант агресії. Слід погодитись з думкою О. П. Лящ, що «здійснення своєчасної ранньої профілактики агресивної поведінки через залучення до різноманітних форм самоактуалізації (формування доброзичливого ставлення до інших, здатності до розуміння оточуючих, прийняття себе та інших, прийняття реальності часу, прагнення до пізнання нового, визначеність та бачення перспектив на майбутнє тощо) дає змогу значною мірою знизити кількість агресивних проявів» [19, с. 20].

Так, концептуальна модель психопрофілактичного впливу самоактуалізації особистості на прояв агресивних тенденцій складається з двох основних компонентів, а саме соціально-психологічного та індивідуально-психологічного. «Перший передбачає групові консультативні, тренінгові, корекційні, психотерапевтичні заходи з профілактики агресивних проявів у студентів;

тренінгові вправи з формування гуманістичних цінностей та властивостей самоактуалізованої особистості. Другий компонент полягає в індивідуальній консультативній роботі з окремими студентами та розвитку в них властивостей самоактуалізованої особистості» [19, с. 21].

Науковець К. В. Сергєєва визнає, що досить широко застосовуються у профілактиці психологічних детермінант агресії такі методи, як: методика позитивного підкріплення під час усунення небажаної поведінки; методика навчання навичкам соціальної адаптації; методика заохочення бажаної поведінки й покарання небажаної; виховання навичок спілкування [35, с. 13].

Одним із пріоритетних та ефективних способів психокорекції психологічних детермінант агресії вважається тренінг соціальних умінь, який застосовують у разі добровільного бажання особистості позбутися агресивних проявів поведінки та навчитися стриманості. За даними Р. Берона і Д. Річардсона, тренінг соціальних умінь за агресивної поведінки полягає у таких процедурах:

1) моделювання, що передбачає демонстрацію особам, які не мають базових соціальних умінь, прикладів адекватної поведінки;

2) рольові ігри, що пропонують уявити себе в ситуації, коли необхідна реалізація базових умінь, яка дає можливість на практиці перевірити моделі поведінки, яким клієнти навчилися у процесі моделювання;

3) встановлення зворотного зв'язку, а саме заохочення позитивної поведінки («позитивне підкріплення»);

4) перенесення навичок із навчальної ситуації у реальну життєву обстановку [8, с. 95].

Також сьогодні найбільш ефективними методами психолого-педагогічної корекції подолання психологічних детермінант агресії у студентів є:

1) групове обговорення, засноване на обговоренні учасниками визначених ситуацій або позицій;

2) аналіз ситуацій, запропонованих в ігровій формі, й моделювання життєвих ситуацій, що дає змогу аналізувати свою поведінку, думки й поведінки інших;

3) гра як діяльність людини, що спрямована на умовне моделювання деякої діяльності;

4) робота в парах, трійках, мікрогрупах, що використовується під час навчання навичкам або на будь-якому іншому етапі навчання.

Отже, методів та ідей подолання психологічних детермінант агресії існує багато, але при цьому не існує поки що універсального рецепту, що зцілює людство від агресивних дій. Більшість психологічних методів подолання психологічних детермінант агресії підходять у конкретних випадках і за певних умов, а фізичні методи дуже специфічні та обмежені у використанні.

Тому можна говорити лише про можливість практичного застосування окремих, конкретних рекомендацій щодо подолання та профілактики психологічних детермінант агресії у студентів: засудження агресивної поведінки; заохочення неагресивних форм поведінки; формування у студентів почуття емпатії до чужих проблем та болю; формування та розвиток у студентів вміння долати конфліктні ситуації конструктивними методами; постановка питань подолання агресії на університетській освіті; створення програм подолання агресії у студентської молоді.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження психологічних детермінант агресії можна зробити наступні висновки.

1. Детермінанти агресії – це фактори або обставини, які можуть впливати на виникнення, розвиток та виявлення агресивного поведінкового реагування у людини. Ймовірність появи агресивної поведінки залежить від цілого комплексу детермінант, які можуть бути класифіковані на: індивідуально-психологічні, психофізіологічні, психофізичні, психолого-педагогічні, а також соціально-психологічні.

2. Для вивчення психологічних детермінант агресивної поведінки у студентів було використано методику емпіричного дослідження, яка включала наступні етапи: підготовчий (здійснено теоретичний аналіз проблеми на базі психологічної літератури, розроблено програму дослідження та обґрунтовано діагностичний комплекс дослідження); психодіагностичний (проведено тестування студентів); аналітичний (математико-статична обробка та інтерпретація отриманих даних); рекомендаційний (розроблено способи подолання та профілактики агресивної поведінки).

3. Тестування студентів за допомогою 16-факторного опитувальника Р. Кеттела дозволило виявити наступні ключові психологічні детермінанти агресії у студентської молоді: тривожність, конфліктність, критичність, ригідність, невротизм, іпохондричність, песимістичність, підозрілість, озлобленість, роздратованість, напруженість, дратівливість, егоцентричність, істеричність, стурбованість, депресивність, розгубленість, напруженість, емоційна невірноваженість, занепокоєність, збудженість, стомленість тощо.

Діагностика типу акцентуацій особистості шляхом використання опитувальника Леогранта-Шмішека виявила наступні психологічні детермінанти агресії у студентів: неадекватність поведінки, підвищена дратівливість, невротизм, песимізм, гнів, емоційна ригідність, надмірна чутливість, стан відчаю та депресії, надмірні претензії, злоба, негативізм, тривожність, замкнутість,

істерія, схильність до інтриг, брехливість, конфліктність, емоційна збудженість, дратівливість, швидка зміна настрою, замкнутість, схильність до суперечок тощо.

Діагностика агресивних і несприятливих реакцій у студентів, форм їх агресивної поведінки за допомогою методики А. Басса та А. Дарки виявила, що: 2% студентів проявляють фізичну агресію, 14% студентів мають яскраво виражену вербальну агресію, для 10% вибірки характерний непрямий (опосередкований) тип агресії, негативізм присутній у 16% студентів, у 12% студентів найчіткіше виражена реакція роздратованості, підозрілість як форма агресивної реакції спостерігається у 14% студентів, почуття образи діагностовано у 20% студентів, почуття провини характерне для 12% студентів. При цьому у більшості опитаних студентів виявлено низький рівень агресії та ворожості.

Кореляція результатів діагностики показала, що середній рівень агресивності у 32% студентів детермінований такими факторами як: дратівливість, егоцентризм, емоційна чутливість та песимізм. В свою чергу високий рівень агресивності у 6% студентів визваний такими детермінантами як: депресія, конфліктність, невротизм, озлобленість та тривожність.

4. На даний момент часу існує багато способів подолання та профілактики психологічних детермінант агресії: шляхом покарання; через самосвідомість та самоконтроль; за допомогою когнітивних стратегій та технік; за допомогою фізіологічних методів (хірургічне втручання; мозкова електростимуляція; зміна гормонального балансу організму; фармакотерапія) та інші. Подолати психологічні детермінанти агресії у студентів можна також за допомогою емпатії (співпереживання) та гумору. Прояв агресивної поведінки вимагає ретельної та кропіткої профілактичної роботи, що включає в себе не тільки соціальну, педагогічну, психологічну підтримку, а й медико-біологічну, правову допомогу. При цьому, на всіх етапах розвитку особистості студента потрібна систематична робота з профілактики детермінант агресивності. Цьому можуть допомогти групові консультативні, тренінгові, корекційні, психотерапевтичні заходи з профілактики агресивних проявів, тренінгові вправи з формування гуманістичних цінностей самоактуалізованої особистості, індивідуальна консультативна робота.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев Ю. С. Причини виникнення підліткової агресії в сучасному середовищі. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2014. № 5(1). С. 148-157.
2. Астремська І. В., Жайворонок Ю. Г. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. 2013. Вип. 213. С. 111-115.
3. Березка С. В. Причини та види агресивної поведінки особистості. *Молодий вчений*. 2017. № 9. С. 85-89.
4. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки та контроль. Харків: Фоліо, 2001. 512 с.
5. Гребінь Н. В., Федчун М. Ю. Особливості агресивної поведінки підлітків із підвищеним рівнем переживання страхів. *Габітус*. 2020. Вип. 15. С. 119-124.
6. Грицай Н. А., Мойсеєнко Е. І. Дитяча агресивність та причини її виникнення. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2004. Вип. 9. С. 226-228.
7. Денисова М. Ф., Музика Н. М., Шкіряк-Ніжник З. А. Підліткова агресія, причини та фактори ризику. *Здоров'я дитини*. 2019. Т. 14. № 8. С. 470-474.
8. Замашкіна О. Д. Система роботи фахівця соціономічної сфери щодо профілактики агресивної поведінки підлітків. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 33. С. 92-97.
9. Іщенко Д. І. Агресивність сучасної молоді: причини, шляхи профілактики. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2020. Вип. 10. С. 55-62.
10. Карпінська Т. С. Детермінанти та попередження агресивної поведінки старших дошкільників. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. Вип. 3. С. 81-92.
11. Кетова Н. А., Ільїн М. Ю., Нікулін Є. А. До питання про агресивність у молодіжному середовищі. *Колекція гуманітарних досліджень*. 2018. №5(14). С. 74-79.
12. Кокун О. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Збірник методик діагностики лідерських якостей курсантського, сержантського та офіцерського складу:

- Методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2012. 433 с.
13. Коломієць О. Г. Вплив мас-медіа на особистість як одна з причин розвитку агресії особистості. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 252-256.
 14. Кононко О. Л. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 80-85.
 15. Кравченко В. О. Система детермінант агресивних проявів особистості шульги (лівші) в українському суспільстві. *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 2. С. 274-276.
 16. Кукурудза Т. Є. Причини виникнення підліткової агресії. *Social work and education*. 2014. Vol. 1. №1. С. 75-79.
 17. Лемак М. В., Петрище В. Ю. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2011. 616 с.
 18. Леонгард К. Акцентуйовані особистості. Київ: Вища школа, 1989. 315 с.
 19. Лящ О. П. Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. Київ, 2006. 25 с.
 20. Магомедшаріпова О. Д. Агресія та вимір агресивності за методикою Баса-Дарки. *Світова наука*. 2020. № 3 (36). С. 322-325.
 21. Макарова О. П. Теоретичне вивчення гендерних відмінностей агресивної поведінки поліцейських на етапі фахової підготовки. *Габітус*. 2021. Вип. 28. С. 158-161.
 22. Мелетенко І. В. Агресивна поведінка та причини її виникнення у дітей старшого дошкільного віку. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2016. Вип. 6. С. 76-81.
 23. Мойсеева О. Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 139-148.
 24. Мойсеева О. Є. Мотиваційні детермінанти агресивної поведінки. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 21. С. 459-468.
 25. Муха-Шаєк Є. Соціологічні спроби з'ясування причин насильства та агресії. *Гуманітарний часопис*. 2008. № 2. С. 58-65.

- 26.Новікова К. М. Акцентуації характеру злочинців з насильницькою спрямованістю. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи*. 2022. № 1(2). С. 60-67.
- 27.Огоренко В. В., Тимофєєв Р. М., Шорніков А. В. Агресивна поведінка: від теорії до практики. *Український вісник психоневрології*. 2021. Т. 29. Вип. 3. С. 48-51.
- 28.Острянка Т. І., Мекшун А. В. Дослідження формування асертивності у підлітків з агресивною поведінкою. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 28(3). С. 164-168.
- 29.Паткіна О. Г. До проблеми використання різних модифікацій опитувальника Шмішека у практичній діяльності психолога. *Психологічна наука і практика*. 2018. №1. С.293-299.
- 30.Петренко Р. А. Методи подолання агресії людини: філософські аспекти. *Гуманітарні та соціально-економічні науки*. 2009. №1. С. 74-78.
- 31.Пінегіна Н. М., Чуприкова Є. В. Теоретичні погляди на проблему причин виникнення агресії. *Вісник наукових конференцій*. 2018. № 9-3. С. 92-94.
- 32.Руденко Л. М. Детермінанти виникнення агресивної поведінки. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2012. Вип. 19(1). С. 231-242.
- 33.Самарай Л. В. Поняття та зміст агресії. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. Вип. 7. С. 306-309.
- 34.Сафонова Т. М. Агресивна поведінка: наукове обґрунтування поняття та профілактична робота серед підлітків. *Гуманітарні науки*. 2020. № 3. С. 146-153.
- 35.Сергєєва К. В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації: автореф. дис. ... канд. псих. наук: 13.00.05. Київ, 2016. 24 с.
- 36.Степанюк О. В., Мельниченко О. І. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: збірник практичних матеріалів. Київ, 2020. 132 с.

37. Строгий В. І. Спалахи соціальної агресії з тяжкими наслідками: передумови, джерела, причини виникнення та механізми запобігання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 332-345.
38. Тимошенко В. І. Агресивна поведінка: її сутність та причини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 6. С. 55-63.
39. Хоржевська І. М., Тилінська О. М. Агресивна поведінка учнів старшої школи. *Габітус*. 2021. Вип. 30. С. 190-197.
40. Цільмак О. М. Психологічні детермінанти проявів агресії у працівників органів внутрішніх справ: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2004. 20 с.
41. Цільмак О. М. Психологічні детермінанти прояву агресії. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал*. 2005. № 1-2. С. 38-41.
42. Шустікова М. В. Генетичні та середовищні детермінанти агресивної поведінки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2005. № 709. Вип. 1-2. С. 111-115.
43. Щербатюк О. В. Проблема детермінації та проявів агресивності у професійній діяльності. *Науковий вісник Сіверщини*. 2022. № 2. С. 230-239.
44. Яковлева О. В. Причини агресивної поведінки молодших школярів. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. № 1. С. 296-302.
45. Ярмольчик М. О. Агресія та тривожність як детермінанти вибору копінг-стратегій військовослужбовців під час декомпресії. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2021. Т. 32(71). № 2. С. 109-114.
46. Яськова Н. В. Причини виникнення агресивної поведінки учнів молодших класів та основні напрями корекційно-профілактичної діяльності. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. № 2. С. 33-36.
47. Mark V., Ervin F. Violence and the brain. NY: Harper & Row, 1970. 170 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела (16PF)

Інструкція: «Опитувальник містить висловлювання, які допоможуть зрозуміти деякі властивості Вашої особистості, Ваші погляди та інтереси. Вам пропонується визначити своє ставлення до кожного з наведених висловлювань, обравши один із трьох варіантів відповідей: а, б чи в. Занесіть свою відповідь до реєстраційного бланка, зробивши позначку у відповідному квадраті відповідного номера запитання. Наприклад, якщо, відповідаючи на запитання 1, Ви обрали відповідь а, то поставте хрестик у лівому квадраті поряд з номером 1, якщо Ваша відповідь б - позначка у середньому квадраті, а якщо Ви обрали в - хрестик у правому квадраті. Намагайтеся відповідати щиро і якомога точніше виражати своє власне ставлення. Відповідаючи, дотримуйтесь декількох простих правил:

1. Оцінюючи себе, уявіть типову, найчастішу для Вас ситуацію, яка відповідає змісту запитання. Виходячи з цього, давайте відповідь. Можливо, деякі висловлювання Вам буде важко віднести до себе, у такому разі давайте найімовірнішу передбачувану відповідь. Не витрачайте багато часу на роздуми. Вся робота повинна бути закінчена приблизно за 35-40 хвилин.
2. Пам'ятайте, що не існує «правильних» чи «неправильних», «гарних» чи «поганих» думок відносно запропонованих життєвих міркувань. Всі люди різні і мають право на власну думку. Тому відповідайте вільно, не намагайтеся справити приємне враження своїми відповідями, вони повинні відображати лише притаманні Вам особливості поведінки.
3. Краще не вдаватися до середніх, невизначених відповідей, як то: «не знаю», «не впевнений», «дещо середнє» тощо, бо вони не несуть інформації про Вашу особистість. Давайте такі відповіді лише у крайніх випадках, коли Ви дійсно не можете визначитися.
4. Не пропускайте нічого, відповідайте обов'язково на всі запитання підряд. Перевіряйте себе, щоб Ваші позначки у реєстраційному бланку точно відповідали номерам запитань.

Текст опитувальника

1. Я добре зрозумів інструкцію цього опитувальника:
а) так; б) не впевнений;
2. Я згоден щиро відповідати на питання:
а) так; б) не впевнений;
3. Я хотів би мати дачу:
а) у пожвавленому дачному селищі;
б) вибрав би дещо середнє;
в) у лісі, віддаленому від людської оселі.
4. Я можу знайти у себе досить сил, життєвими труднощами:
а) завжди; б) досить часто;
5. При виді диких тварин мені стає дещо не по собі, навіть коли вони надійно зачинені у клітках:
а) вірно; б) не впевнений; в) невірно.
6. Я утримуюсь від критики людей і їх поглядів:
а) переважно; б) інколи; в) ні.
7. Я роблю людям різкі, критичні зауваження, якщо мені здається, що вони цього заслуговують:
а) переважно; б) інколи; в) ніколи.
8. Мені більш подобається класична, ніж естрадна музика:
а) вірно; б) не впевнений; в) невірно.
9. Якщо б я побачив двох сусідських дітей, які б'ються:
а) я дав би їм можливість самим з'ясувати свої стосунки;

- б) не знаю, що б я зробив;
в) я постарався б розібратися у їхній суперечці.
10. На зборах і у компаніях:
а) я легко виходжу вперед;
б) вірно дещо середнє;
в) я волію триматися осторонь.
11. По-моєму, цікавіше бути:
а) інженером-конструктором;
б) не знаю чому віддати перевагу;
в) драматургом.
12. На вулиці я скоріше зупинюся, щоб подивитися, як працює художник, ніж буду спостерігати за вуличною сваркою:
а) так, це вірно; б) не впевнений; в) ні, не вірно.
13. Звичайно я спокійно перенешу самовдоволених людей, навіть коли вони вихваляються чи іншим способом показують, що вони високої думки про себе:
а) так; б) дещо середнє; в) ні.
14. Якщо людина каже неправду, я майже завжди можу побачити це за виразом її обличчя:
а) так; б) скоріше щось середнє; в) ні.
15. Я вважаю, що найнуднішу повсякденну роботу завжди потрібно доводити до кінця, навіть коли здається, що в цьому немає необхідності:
а) згоден; б) не впевнений; в) не згоден.
16. Я хотів би взятися за роботу:
а) на якій можна заробити багато грошей, навіть якщо заробітки не постійні;
б) не знаю;
в) з постійним, середнім за розміром окладом.
17. Я говорю про свої почуття:
а) тільки у випадку необхідності;
б) вірно щось середнє;
в) охоче, коли випадає така можливість.
18. Іноді на мене знаходить почуття раптового страху чи невизначеного неспокою, сам не знаю від чого:
а) так; б) дещо середнє; в) ні.
19. Коли мене несправедливо критикують за те, у чому я не винен:
а) ніякого почуття вини у мене не виникає;
б) вірно щось середнє;
в) я все ж відчуваю себе трохи винним.
20. На роботі у мене буває більше непорозумінь з людьми, які:
а) відмовляються застосовувати сучасні методи роботи;
б) не знаю, що вибрати;
в) намагаюсь щось змінити в роботі, яка і так іде нормально.
21. Приймаючи рішення, я керуюсь більше:
а) серцем; б) щось середнє; в) розумом.
22. Люди були б щасливіші, коли б вони більше часу проводили у товаристві своїх друзів:
а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.
23. Плануючи майбутнє, я часто розраховую на успіх:
а) так; б) важко відповісти; в) ні.
24. Розмовляючи, я схильний:
а) висловлювати свої думки відразу, як тільки вони приходять у голову;
б) вірно щось середнє;
в) спочатку добре зібратися з думками.
25. Навіть якщо я чимось досить розлючений, я заспокоююсь дуже швидко:
а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.

26. При однакових робочому дні і зарплатні я бажав би працювати:
а) столяром чи кухарем;
б) не знаю, що вибрати;
в) офіціантом у хорошому ресторані.
27. У мене було:
а) дуже мало виборних посад;
б) декілька;
в) багато виборних посад.
28. «Лопата» так відноситься до «копати», як «ніж» до:
а) гострий; б) різати; в) точити.
29. Інколи якась нав'язлива думка не дає мені заснути:
а) вірно; б) не впевнений; в) невірно.
30. У своєму житті я, як правило, досягаю тієї мети, яку поставив перед собою:
а) так, вірно; б) не впевнений; в) невірно.
31. Застарілий закон повинен бути змінений:
а) тільки після ґрунтового обговорення;
б) вірно щось середнє;
в) негайно.
32. Мені робиться не по собі, якщо справа від мене вимагає швидких дій, які в деякій мірі впливають на інших людей:
а) вірно; б) щось середнє; в) невірно.
33. Більшість знайомих вважають мене веселим співрозмовником:
а) так; б) не впевнений; в) невірно.
34. Коли я бачу неприємних, неохайних людей:
а) це мене не хвилює;
б) вірно щось середнє;
в) вони викликають у мене неприязнь і огиду.
35. Я трохи розгублююся, зненацька опинившись у центрі уваги:
а) так; б) щось середнє; в) ні.
36. Я завжди радий приєднатися до великої компанії, наприклад, зустрітися увечері з друзями, піти на танці, взяти участь у цікавому громадському заході:
а) так; б) щось середнє; в) ні.
37. У школі я надавав перевагу:
а) урокам музики (співам);
б) важко сказати;
в) заняттям в майстернях, ручній праці.
38. Якщо мене призначають відповідальним за щось, я наполягаю на тому, щоб мої розпорядження суворо виконувались, інакше я відмовляюся від доручення:
а) так; б) інколи; в) ні.
39. Важливіше, щоб батьки:
а) сприяли тонкому розвитку почуттів у своїх дітей;
б) вибирали середню лінію між а) і в);
в) вчили дітей керувати своїми почуттями.
40. Беручи участь у колективній роботі, я хотів би:
а) постаратися внести покращання в організаційну роботу;
б) вірно щось середнє;
в) вести записи і стежити за тим, щоб виконувалися правила.
41. Час від часу я відчуваю потребу зайнятися чим-небудь, що вимагає значних фізичних зусиль:
а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.
42. Я хотів би спілкуватися з людьми ввічливими і делікатними, ніж з грубими і відвертими:
а) так; б) щось середнє; в) ні.

43. Коли мене критикують на людях, це мене надзвичайно пригнічує:
а) так; б) щось середнє; в) невірно.
44. Якщо мене викликає до себе начальник, то я:
а) використовую цей випадок, щоб попросити те, що мені потрібно;
б) вірно щось середнє;
в) хвилююсь, що зробив щось не так.
45. Я вважаю, що люди повинні дуже серйозно подумати, перш ніж відмовлятися від досвіду минулих століть:
а) так; б) не впевнений; в) ні.
46. Читаючи текст, я завжди добре усвідомлюю прихований намір автора переконати мене в чомусь:
а) так; б) не впевнений; в) ні.
47. Коли я навчався у 7-11 класах, я брав участь у спортивному житті школи:
а) досить часто;
б) від випадку до випадку;
в) рідко.
48. Я підтримую вдома зразковий порядок і майже завжди знаю, де що лежить:
а) так; б) щось середнє; в) ні.
49. Коли я думаю про те, що відбудеться протягом дня, я нерідко відчуваю занепокоєння:
а) так; б) щось середнє; в) невірно.
50. Якщо мені доводиться довго сидіти на зборах, не розмовляючи і не рухаючись, я ніколи не відчуваю потреби малювати чи вовтузитися на стільці:
а) згоден; б) не впевнений; в) не згоден.
51. Якби мені довелося вибирати, я хотів би бути:
а) лісником;
б) важко вибрати;
в) учителем старших класів.
52. До дня народження, до свят:
а) я люблю робити подарунки;
б) важко відповісти;
в) вважаю, що купівля подарунків - дещо неприємний обов'язок.
53. «Стомлений» так відноситься до «роботи», як «гордий» до:
а) усмішка; б) успіх; в) щасливий.
54. Яке з цих слів не підходить до двох інших:
а) свічка; б) місяць; в) лампа.
55. Мої друзі:
а) мене не підводили;
б) зрідка підводили;
в) підводили досить часто.
56. У мене є такі якості, завдяки яким я перевершую інших людей:
а) так; б) не впевнений; в) ні.
57. Коли я засмучений, я всіляко намагаюсь приховати свої почуття від інших:
а) так; б) скоріше, щось середнє; в) ні.
58. Я хотів би ходити в кіно чи інші місця розваги:
а) частіше одного разу на тиждень;
б) раз на тиждень (як більшість);
в) рідше одного разу на тиждень (рідше, ніж більшість).
59. Я вважаю, що особиста свобода у поведінці важливіша ніж гарні манери і дотримання правил етикету:
а) так; б) не впевнений; в) ні.
60. У присутності людей більш значних за мене (старших за мене, чи з більшим досвідом, чи більш високим положенням), я схильний триматися скромно:

а) так; б) дещо середнє; в) ні.

61. Мені важко розповідати щось великій групі людей чи виступати перед великою аудиторією:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

62. Я добре орієнтуюся у незнайомій місцевості, легко можу сказати, де північ, південь, захід, схід:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

63. Якщо б хтось розізлився на мене:

а) я б постарався його заспокоїти;

б) не знаю, що б я зробив;

в) це викликало б у мене роздратування.

64. Коли я читаю статтю, яку вважаю несправедливою, я скоріше схильний забути про це, ніж з обуренням відповісти авторові:

а) так, це вірно; б) не впевнений; в) ні, це невірно.

65. В моїй пам'яті не затримуються надовго неістотні дрібниці, наприклад, назви вулиць, магазинів:

а) так; б) важко сказати; в) ні.

66. Мені могла б подобатися професія ветеринара, який лікує і оперує тварин:

а) так; б) важко сказати; в) ні.

67. Я їм з насолодою і не завжди ретельно турбуюся про свої манери, як це роблять інші люди:

а) так, це вірно; б) не впевнений; в) ні, це невірно.

68. Бувають періоди, коли мені ні з ким не хочеться зустрічатися:

а) дуже рідко; б) середнє між а) і в); в) досить часто.

69. Інколи мені говорять, що мій голос і вигляд надто часто видають моє хвилювання:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

70. Коли я був підлітком і моя думка не співпадала з батьківською, я найчастіше:

а) залишався при своїй думці;

б) середнє між а) і в);

в) поступався, визнаючи їх авторитет.

71. Мені хотілося б працювати в окремій кімнаті, а не разом з колегами:

а) так; б) не впевнений; в) ні.

72. Я волів би жити тихо, так, як мені подобається, ніж бути об'єктом захоплення завдяки моєму успіху:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

73. У багатьох відношеннях я вважаю себе цілком зрілою людиною:

а) вірно; б) не впевнений; в) ні.

74. Критика у тій формі, у якій її подають люди, скоріше вибиває мене з колії, ніж допомагає:

а) часто; б) зрідка; в) ніколи.

75. Я завжди здатний суворо контролювати прояви своїх почуттів:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

76. Якщо я зробив би корисний винахід, я хотів би:

а) працювати над ним в лабораторії далі;

б) важко вибрати;

в) потурбуватися про його практичне застосування.

77. «Подив» так відноситься до «надзвичайний», як «страх» до:

а) небезпечний; б) неспокійний; в) жахливий.

78. Який з наступних дробів не підходить до двох інших:

а) $\frac{3}{7}$; б) $\frac{3}{9}$; в) $\frac{3}{11}$.

79. Мені здається, що багато хто з людей не помічає чи уникає мене, хоч я не знаю, чому:

а) вірно; б) не впевнений; в) невірно.

80. Люди ставляться до мене менш доброзичливо, ніж я цього заслуговую своїм добрим до них ставленням:

а) дуже часто; б) інколи; в) ніколи.

81. Вживання нецензурних виразів мені завжди неприємне (навіть якщо при цьому немає осіб іншої статі):
а) так; б) середнє між а) і в); в) ні.
82. У мене, безумовно, менше друзів, ніж у більшості людей:
а) так; б) не знаю; в) ні.
83. Дуже не люблю бути там, де нема з ким поговорити:
а) вірно; б) не впевнений; в) невірно.
84. Люди називають мене легковажним, хоч і вважають приємною людиною:
а) так; б) не знаю; в) ні.
85. У різних ситуаціях у товаристві я відчуваю хвилювання, подібне на те, яке відчуває людина перед виходом на сцену:
а) досить часто; б) зрідка; в) майже ніколи.
86. Знаходячись у невеликій групі людей, я радше тримаюся осторонь і надаю можливість говорити іншим:
а) так; б) не впевнений; в) ні.
87. Мені більше подобається читати:
а) реалістичне зображення військових і політичних конфліктів;
б) не знаю, що вибрати;
в) роман, який збуджує уяву, почуття.
88. Коли мною намагаються командувати, я навмисне роблю все навпаки:
а) так; б) щось середнє; в) ні.
89. Якщо начальство і члени сім'ї в чомусь мені докоряють, то, як правило, тільки за діло:
а) вірно; б) щось середнє; в) невірно.
90. Мені не подобається манера деяких людей безцеремонно розглядати людину в магазині чи на вулиці:
а) вірно; б) щось середнє; в) невірно.
91. Під час тривалої подорожі я волів би:
а) читати що-небудь складне, але цікаве;
б) не знаю, що вибрав би;
в) проводити час, розмовляючи із супутниками.
92. У жартах про смерть немає нічого такого поганого, що виходило б за межі доброго смаку:
а) так, згоден; б) щось середнє; в) ні, не згоден.
93. Якщо мої знайомі погано поведуться зі мною і не приховують своєї неприязні:
а) це ніскільки мене не пригнічує;
б) щось середнє;
в) я занепадаю духом.
94. Мені стає не по собі, коли мені говорять компліменти чи розхвалюють в обличчя:
а) вірно; б) щось середнє; в) ні.
95. Я надав би перевагу роботі:
а) з чітко визначеним і постійним заробітком;
б) вірно щось середнє;
в) з більш високим заробітком, який би залежав від моїх зусиль і продуктивності.
96. Мені легше вирішити важке питання чи проблему:
а) якщо я обговорюю їх з іншими;
б) вірно щось середнє;
в) якщо я обмірковую їх наодинці.
97. Я охоче беру участь у громадському житті, у роботі різних комісій:
а) так; б) щось середнє; в) ні.
98. Виконуючи якусь роботу, я не заспокоююсь, доки не будуть враховані навіть незначні деталі:
а) так; б) щось середнє; в) ні.
99. Іноді зовсім незначні перешкоди дуже сильно дратують мене:

а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.

100. Я сплю міцно, ніколи не розмовляю уві сні:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

101. Якщо б я працював у сфері обслуговування, мені було б цікаво:

а) розмовляти із замовниками, клієнтами;

б) важко вибрати;

в) проводити рахунки та займатися іншою документацією.

102. «Розмір» відноситься до «довжини» так, як «нечесний» до:

а) в'язниці; б) грішний; в) крадій.

103. «АБ» так відноситься до «ГВ», як «СР» до:

а) ПО; б) ОП; в) ТУ.

104. Коли люди поводяться необачно і безрозсудно:

а) я ставлюся до цього спокійно;

б) вірно щось середнє;

в) відчуваю до них презирство.

105. Коли я слухаю музику, а поруч голосно розмовляють:

а) це мені не заважає, я можу зосередитись;

б) щось середнє;

в) це псує мені все задоволення і злить мене.

106. Думаю, що про мене правильно сказати, що я:

а) ввічливий і спокійний;

б) вірно щось середнє;

в) енергійний і настирливий.

107. Я вважаю, що:

а) жити слід за принципом «спочатку діло - потім розваги»;

б) щось середнє між а) і в);

в) жити слід весело, особливо не турбуючись про завтрашній день.

108. Краще бути обережним і чекати малого, ніж заздалегідь радіти, у глибині душі наперед насолоджуватися успіхом:

а) згоден; б) щось середнє; в) ні.

109. Якщо я замислююся про можливі труднощі у своїй роботі:

а) я намагаюсь заздалегідь скласти план, як їх подолати;

б) щось середнє;

в) думаю, що справлюся з ними, коли з'являться.

110. Я легко при звичаююсь до будь-якого товариства:

а) так; б) не впевнений; в) ні.

111. Коли потрібно трохи дипломатії і уміння переконати людей у чому-небудь, переважно звертаються до мене:

а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.

112. Мені було б цікаво:

а) консультувати молодих людей, допомагати їм у виборі роботи;

б) важко відповісти;

в) працювати інженером.

113. Якщо я абсолютно впевнений, що людина діє несправедливо чи егоїстично, я заявляю їй про це, навіть якщо це загрожує мені деякими неприємностями:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

114. Інколи я жартома роблю яке-небудь пустотливе зауваження тільки для того, щоб здивувати людей і подивитися, що вони на це скажуть:

а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.

115. Я із задоволенням працював би в газеті оглядачем театральних постановок, концертів і т.п.:

а) так; б) не впевнений; в) ні.

116. Інколи я сумніваюся, чи насправді люди, з якими я розмовляю, цікавляться тим, що я

кажу:

а) так; б) дещо середнє; в) ні.

117. Якщо мені хтось говорить таке, що, як мені відомо, не відповідає дійсності, я скоріше подумаю:

а) «він - брехун»;

б) вірно щось середнє;

в) «очевидно, його неправильно інформували».

118. Передчуття, що мене чекає якесь покарання, навіть якщо я не зробив нічого поганого, виникає у мене:

а) часто; б) інколи; в) рідко.

119. Думка, що хвороби викликаються психічними причинами в такій же мірі, як і фізичними, значно перебільшена:

а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.

120. Урочистість і ґрунтовність повинні обов'язково зберігатися в будь-якій важливій державній церемонії:

а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.

121. Мені неприємно, якщо люди вважають, що я надто невитриманий і ігнорую правила пристойності:

а) дуже; б) трохи; в) зовсім не турбує.

122. Працюючи над чимось, я волів би робити це:

а) у колективі; б) не знаю, що б вибрав; в) самотійно.

123. Бувають періоди, коли важко утриматися від почуття жалю до самого себе:

а) часто; б) інколи; в) рідко.

124. Люди досить швидко виводять мене з себе:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

125. Я завжди можу без особливих труднощів позбутися старих звичок і не повертатися до них більше:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

126. При однаковому заробітку я волів би бути:

а) адвокатом; б) важко вибрати; в) штурманом чи пілотом.

127. «Краще» відноситься до «найгірший», як «повільніше» до:

а) швидкий; б) найкращий; в) найшвидший.

128. Яке з наступних сполучень знаків повинне продовжити цей ряд: ХООООХХОООХХХ?

а) ОХХХ; б) ООХХ; в) ХООО.

129. Коли приходить час для здійснення того, що я заздалегідь планував і чекав, я інколи відчуваю себе не в змозі це зробити:

а) згоден; б) щось середнє; в) не згоден.

130. Звичайно я можу зосереджено працювати, не звертаючи уваги на те, що люди навколо дуже шумлять:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

131. Буває, що я говорю незнайомим людям про речі, які здаються мені важливими, незалежно від того, питають мене про це, чи ні:

а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.

132. Я проводжу багато часу, розмовляючи з друзями про ті приємні події, які ми разом переживали колись:

а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.

133. Я отримую задоволення від здійснення ризикованих вчинків тільки задля забави:

а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.

134. Мене дратує вид неприбраної квартири:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

135. Я вважаю себе дуже товариською (відвертою) людиною:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

136. У спілкуванні з людьми:

- а) я не намагаюся стримувати почуття;
- б) щось середнє;
- в) я приховую свої почуття.

137. Я люблю музику:

- а) легку, жваву, веселу;
- б) вірно щось середнє;
- в) емоційно насичену, сентиментальну.

138. Мене більш захоплює краса вірша, ніж краса і досконалість зброї:

- а) так; б) не впевнений; в) ні.

139. Якщо моє вдале зауваження залишилось непоміченим:

- а) я не повторюю його;
- б) важко відповісти;
- в) повторюю своє зауваження знову.

140. Мені сподобалася б робота фотокореспондента:

- а) так; б) не впевнений; в) ні.

141. Для мене важливіше:

- а) зберегти хороші відносини з людьми;
- б) вірно щось середнє;
- в) вільно виражати свої почуття і думки.

142. У туристичній подорожі я хотів би дотримуватися програми, складеної спеціалістами, ніж самому планувати свій маршрут:

- а) так; б) не впевнений; в) ні.

143. Про мене справедливо думають, що я наполеглива і працююча людина, проте успіхів досягаю рідко:

- а) так; б) не впевнений; в) ні.

144. Якщо люди зловживають моїм добрим ставленням до них, я не ображаюся і швидко забуваю про це:

- а) згоден; б) не впевнений; в) не згоден.

145. Якщо у групі спалахнула палка суперечка:

- а) мені було б цікаво, хто вийде переможцем;
- б) вірно щось середнє;
- в) я б дуже хотів, щоб усе закінчилося миром.

146. Я волію планувати свої справи сам, без стороннього втручання і чужих порад:

- а) так; б) щось середнє; в) ні.

147. Інколи почуття заздрощів впливають на мої вчинки:

- а) так; б) щось середнє; в) ні.

148. Я твердо переконаний, що начальник може бути не завжди правий, але він завжди має право настояти на своєму:

- а) так; б) не впевнений; в) ні.

149. Я починаю нервувати, коли задумуюся про все, що мене чекає:

- а) так; б) інколи; в) ні.

150. Якщо я беру участь у якій-небудь грі, а оточуючі голосно висловлюють свої міркування, мене це не виводить із рівноваги:

- а) згоден; б) не впевнений; в) не згоден.

151. Мені здається, цікавіше бути:

- а) художником;
- б) не знаю, що вибрати;
- в) директором театру чи студії.

152. Яке з наступних слів не підходить до двох інших:

- а) який-небудь; б) декілька; в) більша частина.

153. «Полум'я» відноситься до «жар», як «троянда» до:

а) колючка; б) червоні пелюстки; в) запах.

154. У мене бувають такі тривожні сни, що я прокидаюся:

а) часто; б) зрідка; в) практично ніколи.

155. Навіть якщо багато обставин не сприяють успіхові якого- небудь починання, я завжди вважаю, що варто ризикувати:

а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.

156. Мені подобаються ситуації, у яких я мимоволі опиняюся в ролі керівника, тому що краще за всіх знаю, що повинен робити колектив:

а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.

157. Я волів би одягатися краще скромно, так як усі, ніж яскраво і оригінально:

а) згоден; б) щось середнє; в) ні.

158. Вечір, проведений за улюбленим заняттям, приваблює мене більше, ніж весела вечірка:

а) згоден; б) не впевнений; в) не згоден.

159. Часом я нехтую добрими порадами людей, хоча і знаю, що не повинен би цього робити:

а) інколи; б) дуже рідко; в) ніколи.

160. Приймаючи рішення, я вважаю для себе обов'язковим враховувати основні норми поведінки: «що таке добре і що таке погано».

а) так; б) щось середнє; в) ні.

161. Мені не подобається, коли люди дивляться, як я працюю:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

162. Не завжди можна здійснити що-небудь поступовими, помірними методами, інколи необхідно застосувати силу:

а) згоден; б) вірно щось середнє; в) не згоден.

163. В школі я надавав перевагу:

а) мовним дисциплінам;

б) важко відповісти;

в) предметам математичного циклу.

164. Інколи я засмучувався від того, що люди говорили про мене погано поза очі без усяких на те підстав:

а) так; б) важко відповісти; в) ні.

165. Розмови з людьми пересічними, пов'язаними умовностями і своїми звичками:

а) часто бувають дуже цікавими і змістовними;

б) вірно щось середнє;

в) дратують мене, оскільки розмова ведеться навколо дрібниць і їй не вистачає глибини.

166. Деякі речі викликають у мене такий гнів, що я волію взагалі про них не говорити:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

167. У вихованні важливіше:

а) оточити дитину теплом і піклуванням;

б) щось середнє;

в) виробити у дитини бажані навички і погляди.

168. Люди вважають мене спокійною, урівноваженою людиною, яка залишається незворушною за будь-яких обставин:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

169. Я вважаю, що наше суспільство, керуючись доцільністю, повинне створювати нові звичаї і відкидати старі звички і традиції:

а) так; б) вірно щось середнє; в) ні.

170. Вважаю, що у сучасному світі важливіше вирішити:

а) проблеми моралі;

б) вірно щось середнє;

в) питання практичного застосування наукових винаходів.

171. Я краще засвоюю матеріал:

а) читаючи добре написану книжку;

б) щось середнє;

в) беручи участь у колективному обговоренні.

172. Я волію діяти по-своєму замість того, щоб дотримуватися загальноприйнятих правил:

а) згоден; б) не впевнений; в) не згоден.

173. Перед тим, як висловити свою думку, я намагаюся почекати, поки не буду цілком впевнений у своїй правоті:

а) завжди; б) вірно щось середнє; в) рідко.

174. Інколи дрібниці нестерпно діють мені на нерви, хоча я й розумію, що це не варте уваги, пусте:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

175. Я не часто говорю під впливом моменту таке, про що пізніше приходиться жаліти:

а) згоден; б) не впевнений; в) не згоден.

176. Якби мене попросили організувати збирання грошей на подарунок кому-небудь чи взяти участь в організації ювілейного святкування:

а) я погодився б;

б) не знаю, що зробив би;

в) сказав би, що дуже зайнятий.

177. Яке з наступних слів не підходить до двох інших:

а) широкий; б) зигзагоподібний; в) прямий.

178. «Скоро» відноситься до «ніколи», як «близько» до:

а) ніде; б) далеко; в) десь.

179. Якщо допустив якийсь промах у товаристві, я досить швидко про це забуваю:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

180. Оточуючим відомо, що у мене багато різних ідей, і я майже завжди можу запропонувати якесь вирішення проблеми:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

181. Очевидно, для мене більш властивою є:

а) нервозність при зустрічі з несподіваним опором з боку інших людей;

б) не знаю, що вибрати;

в) терпимість до бажань (вимог) інших людей.

182. Мене вважають дуже екзальтованою людиною:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

183. Мені подобається робота різноманітна, пов'язана з частими перемінами і поїздками, навіть якщо вона трохи небезпечна:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

184. Я людина дуже пунктуальна і завжди настоюю на тому, щоб усе виконувалось якомога точніше:

а) так; б) щось середнє; в) не згоден.

185. Мені дає задоволення робота, яка вимагає особливої сумлінності і витонченої майстерності:

а) так; б) щось середнє; в) ні.

186. Я належу до числа енергійних людей, які завжди чимось зайняті:

а) так; б) не впевнений; в) ні.

187. Я сумлінно відповів на всі запитання і жодного не пропустив:

а) так; б) не впевнений; в) ні.

Ключ

Фактор	Бали	Відповіді
A	2 бали	3а, 26в, 27в, 51в, 52а, 76в, 101а, 126а, 151в, 176а
B	1 бал	28б, 53б, 54б, 77в, 78б, 102в, 103б, 127в, 128б, 152а, 153в, 177а, 178а
C	2 бали	4а, 5в, 29в, 30а, 55а, 79в, 80в, 104а, 105а, 129в, 130а, 154в, 179а
E	2 бали	6в, 7а, 31в, 32в, 56а, 57в, 81в, 106в, 131а, 155а, 156а, 180а, 181а
F	2 бали	8в, 33а, 58а, 82в, 83а, 107в, 108в, 132а, 133а, 157в, 158в, 182а, 183а
G	2 бали	9в, 34в, 59в, 84в, 109а, 134а, 159в, 160а, 184а, 185а
H	2 бали	10а, 35в, 36а, 60в, 61в, 85в, 86в, 110а, 111а, 135а, 136а, 161в, 186а
I	2 бали	11в, 12а, 37а, 62в, 87в, 112а, 137в, 138а, 162в, 163а
L	2 бали	13в, 38а, 63в, 64в, 88а, 89в, 113а, 114а, 139в, 164а
M	2 бали	14в, 15в, 39а, 40а, 65а, 90в, 91а, 115а, 116а, 140а, 141в, 165в, 166в
N	2 бали	16в, 17а, 41в, 42а, 66в, 67в, 92в, 117а, 142а, 167а
O	2 бали	18а, 19в, 43а, 44в, 68в, 69а, 93в, 94а, 118а, 119а, 143а, 144в, 168в
Q ₁	2 бали	20а, 21в, 45в, 46а, 70а, 95в, 120в, 145а, 169а, 170в
Q ₂	2 бали	22в, 47а, 71а, 72а, 96в, 97в, 121в, 122в, 146а, 171а
Q ₃	2 бали	23в, 24в, 48а, 73а, 98а, 123в, 147в, 148а, 172в, 173а
Q ₄	2 бали	25в, 49а, 50а, 74а, 75в, 99а, 100в, 124а, 125в, 149а, 150в, 174а, 175в

Обробка та інтерпретація результатів

Обробка результатів полягає у підрахунку первинних балів, які набрав респондент за кожним фактором. Кожна відповідь (крім відповідей на запитання, які відносяться до фактору В (інтелект) може отримати оцінку 2, 1 або 0 балів. Оцінка 2 бали надається за відповіді, що перераховані у «ключі». Оцінка 1 бал надається за всі відповіді «б», тобто за відповідь типу «не знаю», «не впевнений», «щось середнє» і т. і. Оцінка 0 балів присвоюється відповідям, які не співпадають із «ключем». Виняток становить фактор В (інтелект): оцінки відповідей за цим фактором можуть бути лише 1 або 0 балів, тобто правильна чи неправильна відповідь, адже запитання цього фактору треба розв'язати, як задачі. Отже, за збігання з «ключем» відповідь респондента на запитання фактору В одержує 1 бал.

Підраховані за «ключем» первинні оцінки респондента переводяться в стандартні оцінки за допомогою таблиці стандартизації. Верхній та нижній рядки таблиці містять стандартні оцінки, від 1 до 10, а середні рядки (№1-16) - первинні оцінки респондентів.

Таблиця стандартизації до методики

№	Фактор	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	A	0-5	6	7	8-9	10	11-12	13-14	15	16-17	18-20
2	B	0-3	4	5	6-7	8	9	10	10	11	12-13
3	C	0-6	7	8-9	10-11	12-13	14-16	17-18	19-20	21	22-26
4	E	0-5	6-7	8-9	10-11	12-14	15-16	17-18	19-20	21-22	23-26
5	F	0-3	4-5	6-7	8-10	11-13	14-15	16-17	18-19	21-22	23-26
6	G	0-4	5-6	7	8-9	10-11	12-13	14-15	16	17-18	19-20
7	H	0-2	3-4	5-6	7-9	10-12	13-15	16-18	19	20-21	22-26
8	I	0-4	5	6-7	8-9	10-11	12-13	14-15	16	17-18	19-20
9	L	0-5	6	7	8-9	10	11-12	13-14	15	16	17-20
10	M	0-6	7-8	9-10	11	12-13	14-15	16-17	18	19	20-26
11	N	0-2	3-7	5	6-7	8	9-10	11	12-13	14-15	16-20
12	O	0-4	5-6	7	8-9	10-13	14-15	16-17	18-19	20-21	22-26
13	Q ₁	0-5	6-7	8	9-10	11-12	13-14	15-16	17	18	19-20
14	Q ₂	0-3	4-5	6	7-8	9-10	11-12	13-14	15	16-17	18-20
15	Q ₃	0-3	4-5	6	7-8	9-10	11-12	13	14	15-16	17-20
16	Q ₄	0-5	6-7	8-9	10-12	13-15	16-18	19-20	21-22	23-24	25-26

Оцінюються результати згідно зі шкалою:

8-10 стенів - високі оцінки;

7 стенів - оцінки вище середнього;

5-6 стенів - середній рівень прояву якості;

4 стена - оцінки нижче середнього;

1-3 стена - низькі оцінки.

Високі і низькі оцінки не означають «добрі» і «погані», а тільки вказують на певні особистісні тенденції респондента (див. інтерпретацію факторів).

Додаток Б

Особистісний опитувальник Леогранта-Шмішека

Інструкція: "Вам будуть запропоновані твердження, які стосуються вашого характеру. Якщо ви згодні з твердженням, поряд з його номером поставте знак "+", якщо не згодні - знак "-". Над питаннями довго не думайте. Пам'ятайте, що правильних та неправильних відповідей немає".

Питання

1. У вас часто буває веселий та безтурботний настрій?
2. Ви чутливі до образ?
3. Чи буває так, що вам на очі набігають сльози в кіно, театрі, під час бесіди і т.п.?
4. Багато раз ти перевіряєш, чи немає помилок у твоїй роботі?
5. У дитинстві ви вважали себе таким же сміливим, як і ровесники?
6. У вас часто різко змінюється настрій від безмежного піднесення до відрази до життя, до себе?
7. Ви, як правило, буваєте центром уваги у товаристві, компанії?
8. Чи бувають дні, коли ви без причини на всіх сердиті, і з вами краще не розмовляти?
9. Ви серйозна людина?
10. Ви здатні захоплюватись чим-небудь?
11. Ви підприємлива та енергійна людина?
12. Ви швидко забуваєте, коли вас хтось образить?
13. Ви м'якосерда людина?
14. Опускаючи лист до поштової скриньки, ви перевіряєте, провівши рукою по щілині, чи лист впав?
15. Чи намагаєтесь ви завжди бути в числі кращих у школі, секції, гуртку? .
16. Ви переживали страх у дитинстві під час грози або при зустрічі з незнайомою собакою (можливо, таке відчуття буває у вас і зараз, у дорослому віці)?
17. Ви прагнете завжди і всюди дотримуватися порядку?
18. Ваш настрій залежить від зовнішніх обставин?
19. Чи люблять вас ваші знайомі?
20. Чи часто у вас буває відчуття внутрішнього дискомфорту, можливого лиха, неприємностей?
21. У вас часто буває трохи пригнічений настрій?
22. Чи був у вас хоча б раз істеричний або нервовий зрив?
23. Вам важко всидіти на одному місці?
24. Якщо по відношенню до вас вчинили несправедливість, чи енергійно ви відстоюєте свої інтереси?
25. Ви можете зарізати курку чи вівцю?
26. Вас дратує, коли вдома фіранка або скатертина висять нерівно, і ви зразу ж намагаєтесь поправити їх?
27. Вам страшно було у дитинстві залишатися самому вдома?
28. У вас часто бувають зміни настрою без причин?
29. Чи прагнете ви бути одним із кращих учнів у класі?
30. Чи швидко починаєте сердитися або гніватися?
31. Чи можете ви бути безтурботно веселим?
32. Чи буває так, що почуття повного щастя охоплює вас?
33. Як ви думаєте, чи змогли б ви бути ведучим гумористичної програми?
34. Ви, як правило, висловлюєте свою думку достатньо відверто, прямо і однозначно?
35. Вам важко переносити вид крові? Чи не викликає це у вас неприємних відчуттів?
36. Ви любите роботу з великою особистою відповідальністю?
37. Ви схильні виступати на захист людей щодо яких вчинили несправедливо?
38. Вам важко, страшно зайти в темний підвал?

39. Чи віддасте ви перевагу такій роботі, де діяти треба швидко, але вимоги до якості виконання невеликі?
40. Чи любите ви спілкуватися?
41. У школі ви з охотою виступаєте зі сцени?
42. У дитинстві ви втікали з дому?
43. Чи видається вам життя важким?
44. Чи буває так, що після конфлікту, образи ви були такі пригнічені, що виходити з дому здавалось неможливим?
45. При невдачах ви не втрачаєте почуття гумору?
46. Чи зробили б ви перший крок до примирення, якщо вас образили?
47. Ви дуже любите тварин?
48. Чи повертаєтесь ви для того, щоб переконатися, що вдома або на роботі все гаразд?
49. Чи переслідує вас інколи неясна думка про те, що з вами і з вашими близькими людьми може трапитися щось страшне?
50. Ви вважаєте свій настрій мінливим?
51. Вам важко доповідати, виступати на сцені перед великою кількістю людей?
52. Ви можете вдарити людину, якщо вона вас образила?
53. У вас дуже велика потреба у спілкуванні з іншими людьми?
54. Ви належите до людей, які при будь-яких розчаруваннях впадають у відчай?
55. Вам подобається робота, яка вимагає енергійної організаторської діяльності?
56. Чи наполегливо ви добиваєтесь поставленої мети, якщо на шляху до неї доводиться долати масу перешкод?
57. Чи може трагічний фільм схвилювати вас так, що на очах виступають сльози?
58. Чи часто вам буває важко заснути через те, що проблеми весь час крутяться у ваших думках?
59. У школі ви інколи підказуєте або даєте списувати?
60. Чи потрібне вам велике напруження волі, щоб пройти самому через цвинтар?
61. Чи ретельно ви стежите за тим, щоб кожна річ .у вашій квартирі була тільки на одному і тому самому місці?
62. Чи буває з вами таке, що лягаючи спати у доброму настрої, ви прокидаєтесь таким пригніченим, що залишаєтесь у такому стані деякий час?
63. Ви легко звикаєте до нових ситуацій?
64. Чи бувають у вас головні болі?
65. Ви часто смієтесь?
66. Чи можете ви бути ввічливим навіть з тим, кого явно не цінуєте, не любите не поважаєте?
67. Ви жвава людина?
68. Ви дуже переживаєте через несправедливість?
69. Ви настільки любите природу, що можете назвати її другом?
70. Виходячи з дому або лягаючи спати, ви перевіряєте, чи зачинені двері, чи вимкнене світло, чи виключений газ?
71. Ви дуже боязливі?
72. Чи змінюється ваш настрій за святковим столом?
73. Ви із задоволенням берете участь у гуртках художньої самодіяльності?
74. Ви оцінюєте життя дещо песимістично, без очікування радощів?
75. Часто вас тягне помандрувати?
76. Чи може ваш настрій різко змінитися від радості до відчайдушного суму?
77. Чи легко вам вдається підняти настрій друзів у компанії?
78. Чи довго ви переживаєте образу?
79. Чи переживали ви довгий час горе інших людей?
80. Часто ви переписуєте сторінку, якщо випадково поставили кляксу?
81. Ви ставитеся до людей швидше з недовірою і обережністю, ніж навпаки?

82. Чи часто ви бачите страшні сни?
 83. Чи остерігаєтесь ви потрапити під колеса автомашини, випасти з вікна багатоповерхового будинку?
 84. У веселому оточенні ви зазвичай веселі?
 85. Чи в змозі ви відволіктися від обтяжливих проблем, які потребують вирішення?
 86. Ви стаєте менш стриманим і відчуваєте себе вільніше після вживання алкоголю?
 87. У розмові ви швидше мовчазні і небагатослівні, ніж балакучі?
 88. Якби вам необхідно було грати на сцені, чи змогли б ви увійти в роль так, щоб забути, що це лише гра?

Обробка результатів

За кожну відповідь, що збігається з ключем, дається вказана кількість балів. Отримані бали сумуються по кожній шкалі. Обробка отриманих відповідей проводиться за допомогою спеціального ключа.

Ключ

	Знак «+»	Знак «-»	Бали
Демонстративний тип	7, 19, 22, 29, 41, 44, 63, 66, 73, 85, 88	51	по 2
Педантичний тип	4, 14, 17, 26, 36, 48, 58, 61, 70, 80, 83	39	по 2
Збудливий тип	8, 20, 30, 42, 52, 64, 74, 86	—	по 3
Застражуючий тип	2, 15, 24, 34, 37, 56, 68, 78, 81	12, 46, 59	по 2
Гіпертимічний тип	1, 11, 23, 33, 45, 55, 67, 77	—	по 3
Дистимічний тип	9, 21, 43, 75, 87	31, 53, 65	по 3
Афективно-лабільний тип	6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84	.—	по 3
Афективно-екзальтований тип	10, 32, 54, 76	—	по 6
Тривожний тип	16, 27, 38, 49, 60, 71, 82	5	по 3
Емотивний тип	3, 13, 35, 47, 57, 69, 79	25	по 3

Сума "сирих" балів помножена на відповідний коефіцієнт дає показник типу акцентуації. Максимальний показник по кожному типу акцентуації - 24 бали. Ознакою акцентуації вважається величина, що перевершує 12 балів. Отримані дані представлені у вигляді профілю особистісної акцентуації (акцентуації характеру).

Профіль особистісної акцентуації

Б а л и	24	Яскраво виражені									
	18										
	17	Тенденція до акцентуації									
	15										
	12	Середні значення									
	10										
	8	Відсутність акцентуацій									
	Гіпертимічний	Збудливий	Емоційний	Педантичний	Тривожний	Циклоїдний	Демонстративний	Врівноважений	Дистимічний	Екзальтований	

Інтерпретація типів акцентуацій характеру

1. Гіпертимічний тип

Характеризується хорошим, злегка підвищеним настроєм, контактністю, балакучістю, оптимізмом. У нього високий тонус, він енергійний, активний і виявляє прагнення бути лідером, легко адаптується в незнайомій обстановці. Однак він нестійкий по інтересах,

недостатньо розбірливий у знайомствах, погано переносить самотність, не любить одноманітність, дисципліну, вимушене неробство, монотонну роботу, часто переоцінює свої можливості, може бути ініціатором конфліктів, бурхливо реагуючи на події, відрізняється підвищеною дратівливістю. Підлітки схильні до пригод, романтики. Не терплять влади над собою, не люблять, коли ними опікуються. Тенденція до домінування, лідерства. Надмірно підвищений настрій може призводити до неадекватності поведінки - «патологічний щасливчик». У патології - невроз нав'язливих станів.

2. Тривожно-боязкий тип.

Нерішучий, мало контактний, боязкий, невпевнений у собі, схильним до мінорного настрою. Недооцінює, применшує свої здібності. Лякається відповідальності, побоюється всіляких неприємностей для себе і своїх рідних, не може вгамувати свої страхи і тривогу, «притягаючи» до себе і близьких реалізацію своїх страхів і побоювань. Він рідко вступає в конфлікти з оточуючими, граючи в них в основному пасивну роль, в конфліктних ситуаціях шукає підтримки та опори. Схильний до поглибленого самоаналізу і появи нав'язливих станів. Людина з цим типом акцентуації характеру, нерідко наділена привабливими рисами: дружелюбністю, самокритичністю, ретельністю. Внаслідок своєї беззахисності нерідко служить "козлом відпущення", мішенню для жартів.

3. Дистимічний тип.

Схильність до розладів настрою. Протилежність гіпертимності. Похмурий погляд на речі, підвищена стомлюваність. Мало контактний, небагатослівний, з домінуючим песимістичним настроєм. Він зазвичай домосід, тяготиться гучним суспільством, рідко вступає в конфлікти з оточуючими, веде замкнутий спосіб життя. Швидко виснажується в контактах і воліє самотності. Люди з такою акцентуацією характеру високо цінують тих, хто з ними дружить, і готові їм підкоритися. Риси особистості, привабливі для партнерів по спілкуванню: серйозність, сумлінність, загострене почуття справедливості. Негативні риси - пасивність, сповільненість мислення, неповороткість, індивідуалізм.

4. Педантичний тип.

Переважання рис ригідності і педантизму, важко переключаються з однієї емоції на іншу. Люблять, щоб все було на своїх місцях, щоб люди чітко оформляли свої думки - крайній педантизм. Ідея порядку і акуратності стає головним сенсом життя. Періоди злобно - тужливого настрою, всі їх дратує. У конфлікти вступає рідко, виступаючи в них скоріше пасивною, ніж активною стороною. На службі - бюрократ, пред'являє оточуючим багато формальних вимог, але охоче поступається лідерством іншим людям. Цьому типу акцентуації характеру властиво переводити домашніх надмірними претензіями на акуратність. У патології - епілептоїдна психопатія. Можуть проявляти агресію. Привабливі риси: сумлінність, акуратність, серйозність, надійність у справах. Негативні і сприяють виникненню конфліктів риси - формалізм, занудливість, буркотіння.

5. Збудливий тип.

Схильність до підвищеної імпульсивної реактивності в сфері потягу. Цьому типу властива низька контактність у спілкуванні, сповільненість вербальних і невербальних реакцій. Люди цього типу нерідко занудливі, схильні до хамства та сварок, конфліктів, в яких самі є активною, провокуючою стороною. Вони незлагідні в колективі, владні в сім'ї. У емоційно спокійному стані ці люди з цим типом акцентуації характеру, часто сумлінні, акуратні, люблять тварин і маленьких дітей. Однак у стані емоційного збудження вони бувають дратівливими, запальними, погано контролюють свою поведінку. В патології - епілептоїдна психопатія.

6. Емотивний тип

Люди, у яких перебільшено проявляється емоційна чутливість, різко змінюється настрій по незначному для оточуючих приводу. Від настрою залежить усе: і працездатність, і самопочуття. Тонко організована емоційна сфера: здатні глибоко відчувати і переживати. Схильні до добрих відносин з оточуючими. У любові ранимі, як ніхто інший. Вкрай болісно сприймають грубість, хамство, приходять у відчай, депресію, якщо відбувається розрив або погіршення відносин з близькими людьми. Маючи виражену акцентуацію характеру за даним

типом, люди віддають перевагу спілкуванню у вузькому колі обраних, з якими встановлюються хороші контакти, яких вони розуміють "з півслова". Рідко самі вступають у конфлікти, граючи в них пасивну роль. Образи носять у собі, "не вихлюпують" назовні. Привабливі риси: доброта, милосердя, радіють чужим успіхам, загострене почуття обов'язку, старанність. Негативні риси: надмірна чутливість, сльозливість.

7. «Застрягаючий» тип.

Схильність до «застрягання афекту», до маячних реакцій. Люди педантичні, злопам'ятні, довго пам'ятають образи, сердяться, ображаються. Нерідко на цьому ґрунті можуть з'явитися нав'язливі ідеї. Занадто спрямовані, «вперті в одне», «зашкаленні». В емоційному відношенні ригідні, неговіркі. Іноді можуть давати афективні спалахи, можуть проявляти агресію. їм характерна помірна товариськість, занудливість, схильність до моралі. В конфліктах зазвичай виступають ініціаторами, активною стороною. Прагнуть досягти високих показників у будь-якій справі, за яку беруться, пред'являють підвищені вимоги до себе. Особливо чутливий цей тип акцентуації характеру до соціальної справедливості, водночас уразливий, вразливий, підозрілий, мстивий. Іноді надмірно самовпевнений, честолюбний, ревнивий, пред'являє непомірні вимоги до близьких і до підлеглих на роботі. У патології - паранояльний психопат.

8. Демонстративний тип.

Люди, у яких сильно виражений егоцентризм, прагнення бути постійно в центрі уваги («нехай ненавидять, лише б не були байдужими»). Таких людей багато серед артистів. Якщо немає здібностей, щоб виділитися, тоді вони привертають увагу антисоціальними вчинками. Патологічна брехливість - щоб прикрасити свою особу. Схильні носити яскравий, екстравагантний одяг - можуть бути визначені чисто зовні. Цьому типу акцентуації характеру властива легкість встановлення контактів, прагнення до лідерства, жадання влади і похвали. Він демонструє високу пристосовуваність до людей і разом з тим схильність до інтриг (при зовнішній м'якості манери спілкування). Такі люди дратують оточуючих самовпевненістю і високими домаганнями, систематично самі провокують конфлікти, але при цьому активно захищаються. У патології - психопатія істеричного типу. Привабливі риси для партнерів по спілкуванню: ввічливість, артистичність, здатність захопити інших, неординарність мислення і вчинків. Їх негативні риси: егоїзм, лицемірство, хвастощі, ухиляння від роботи.

9. Циклотимічний тип.

Різкі перепади настрою. Гарний настрій нетривалий, поганий довготривалий. При депресії поведінка як тривожні, швидко втомлюються, приходять у відчай від неприємностей, аж до спроб самогубства. При хорошому настрої поведінка як гіпертимні. Періодично падає працездатність, втрачається інтерес до роботи і до оточуючих людей. Більше того, люди циклотимічного типу акцентуації характеру, важко переживають невдачі, часто думають про власні недоліки, непотрібності, переживають почуття самотності, стають замкнутими. У періоди депресії, поведінка людини з даним типом акцентуації характеру, подібні до дистимічної акцентуації характеру, яка змінюється активністю, властивою гіпертимічному типу.

10. Афективно-екзальтований тип

Людину даного типу акцентуації характеру можна дізнатися за властивою йому високої контактності, балакучості, влюбливості. Такі люди часто сперечаються, але не доводять справу до відкритих конфліктів. У конфліктних ситуаціях вони бувають як активної, так і пасивної стороною. Разом з тим прив'язані і уважні до друзів і родичів. Вони альтруїстичні, мають відчуття співчуття, хороший смак, виявляють яскравість і щирість почуттів. Негативні риси: панікерство, схильність миттєвим настроям.

Методика діагностики показників і форм агресії Басса-Дарки

Інструкція: «Вам пропонується ряд тверджень, які стосуються Вашого характеру і поведінки. Прочитайте кожне твердження і вирішить, вірно воно чи невірно по відношенню до Вас. Якщо Ви згодні з твердженням, то в клітинці з номером питання поставте знак «+» («так», «вірно»), якщо не згодні – знак «-» («ні», «невірно»). Не витрачайте час на роздумування. Найбільш природнім є те рішення, яке першим приходить в голову».

Опитувальник

1. Іноді не можу справитися з бажанням нашкодити кому-небудь.
2. Інколи можу розповсюджувати плітки про людей, яких не люблю.
3. Легко виходжу з себе, проте легко й заспокоююсь.
4. Якщо до мене не звернутись по-доброму, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчуття.
8. Якщо трапляється обманути когось, відчуваю докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Ніколи не роздратовуюсь настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться його порушити.
13. Інші майже завжди вміють скористатися за сприятливих умов.
14. Мене насторожують люди, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я очікував.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді в голову приходять думки, за які мені соромно.
17. Якщо хто-небудь вдарить мене, я не відповім тим же.
18. При роздратуванні грюкаю дверима.
19. Я більш роздратований, ніж здається зі сторони.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, багато людей не люблять мене.
23. Не можу втриматись від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Ті, хто уникають роботи, повинні мати відчуття провини.
25. Хто ображає мене чи мою сім'ю, наражається на бійку.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює злість, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавались.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздряють мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно «дістають» нас, заслуговують на те, щоб їм дали щигля по носі.
34. Від злості інколи буваю похмурий.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається вивести мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоч я і не показую того, іноді мене мучить заздрість.
38. Інколи мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не використовую грубих висловів.
40. Хочеться, щоб всі мої гріхи були прощені.

41. Рідко даю здачі, навіть коли хто-небудь вдарить мене.
42. Ображаюсь, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Інколи люди роздратовують мене своєю присутністю.
44. Нема людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «ніколи не довіряй чужакам».
46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо рознервуюсь, можу вдарить кого-небудь.
49. З десяти років у мене не було вибухів гніву.
50. Часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко дійти згоди.
52. Завжди думаю про те, що за таємні причини примушують людей робити щось приємне мені.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Б'юся не рідше і не частіше інших.
56. Можу згадати випадки, коли був настільки злим, що хапав першу річ під рукою та ламав її.
57. Інколи відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Інколи відчуваю, що життя зі мною обходиться несправедливо.
59. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер в це не вірю.
60. Сварюся тільки від злості.
61. Коли вчиняю неправильно, відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосую її.
63. Інколи виражаю свою злість тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубим по відношенню до людей, котрі мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б не хотіли мені нашкодити.
66. Не вмію поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які можуть довести мене до бійки.
69. Не сумую із-за дрібниць.
70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розізлили чи образити мене.
71. Часто просто погрожую людям, не збираючись виконувати свої погрози.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У суперечці часто підвищую голос.
74. Намагаюся приховати погане відношення до людей.
75. Краще погоджусь з чимось, аніж стану сперечатися.

При обробці даних в звичайних умовах відповіді "ТАК" і "МОЖЛИВО, ТАК" об'єднуються (сумуються як відповіді "ТАК"), так же як і відповіді "НІ" і "МОЖЛИВО, НІ" (сумуються як відповіді "НІ").

Ключ 1 для обробки результатів випробування по опитувальнику

- "1". ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ (K=11): 1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+.
- "2". ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ (K=8): 7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-.
- "3". ОПОСЕРЕДКОВАНА АГРЕСІЯ (K=13): 2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+.
- "4". НЕГАТИВІЗМ (K=20): 4+, 12+, 20+, 28+, 36-.
- "5". РОЗДРАТУВАННЯ (K=9): 6+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+.
- "6". ПІДОЗРЛИВІСТЬ (K=11): 6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-.
- "7". ОБРАЗА (K=13): 5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.
- "8". ВІДЧУТТЯ ПРОВИНИ (K=11): 8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 7+.

Номери питань зі знаком "-" потребують і реєстрації відповіді з протилежним знаком: якщо була відповідь "ТАК", то ми його реєструємо як відповідь "НІ", якщо була відповідь "НІ", реєструємо як відповідь "ТАК".

Ключ 2 з бланком для аналізу результатів.

"1"	"3"	"5"	"4"	"7"	"6"	"2"	"8"
1+	2+	3+	4+	5+	6+	7+	8+
9-	10+	11-	12+	13+	14+	15+	16+
17-	18+	19+	20+	21+	22+	23+	24+
25+	26-	27+	28+	29+	30+	31+	32+
33+	34+	35-	36-	37+	38+	39-	40+
41+	42+	43+		44+	45+	46+	47+
48+	49-	50+		51+	52+	53+	54+
55+	56+	57+		58+	59+	60+	61+
62+	63+	64+			65-	66-	67+
68+		69-			70-	71+	
		72+				73+	
						74-	
						75-	
11	13	9	20	13	11	8	

Сума балів, помножена на коефіцієнт, вказаний в дужках при кожному з параметрів агресивності, дозволяє отримати зручні для зіставлення - нормовані - показники, які характеризують індивідуальні та групові результати (нульові значення не прораховуються).

Сумарні показники:

("1" + "2" + "3") : 3 = ІА - індекс агресивності;

("6" + "7") : 2 = ІВ - індекс ворожості.

А.Басса та А. Дарки запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їх думку, показників та форм агресії:

1. Використання фізичної сили проти іншої особи - **ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ**.
2. Вираження негативних почуттів (сварка, крик, погроза тощо) - **ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ**.
3. Використання непрямим шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів та вияв вибухів гніву (крик, тупання ногами) - **ОПОСЕРЕДКОВАНА ПОГРОЗА**.
4. Опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету керівництва, яка може мати розмах від пасивного спротиву до активних дій проти вимог, правил, законів - **НЕГАТИВІЗМ**.
5. Схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні вилитися у запальність, різкість, грубість - **РОЗДРАТУВАННЯ**.
6. Схильність до недовіри та обережного відношення до людей, які впливають із переконання, що оточуючі можуть завдати шкоди, - **ПІДОЗРІЛІСТЬ**.
7. Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, обумовлені відчуттям гніву за дійсні чи уявні страждання - **ОБРАЗА**.
8. Дії й ставлення до себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, чинить негарно - **АУТОАГРЕСІЯ** або **ВІДЧУТТЯ ПРОВІНИ**.

Опитувальник не вільний від мотиваційних перекирвань (наприклад, у зв'язку з соціальною бажаністю). Потребує додаткової перевірки на надійність отриманих результатів за допомогою інших методик.